

2005 ЧЫЛДЫН ИЙГИ ЧАРТЫНДА «ШЫН» СОЛУНГА ЧАГЫДЫЛГАНЫ ИЮНЬ 10-ГА ЧЕДИР УЗАТКАН. ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫНАР!

«ШЫН» – ниитилел-политиктиг солун, неделяда үш катап үнер. Номчукчулар-биле быжыг харылзаалыг. Номер бүрүзүңге бүдүрүлгелерде, организацияларда, өөредилге, культура албан черлеринде чаартылгаларны, көдээниң амыдыралын

чырыдып, ол ышкаш номчукчуларның чагааларын тускай арыннар кылдыр белеткеп үндүрүп турар.

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:
Хууда чагыдыкчыларга — 264 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 126 рубль,

почта чедирялгези — 138 рубль.
Пенсционерлерге (чингелделг) — 230 рубль;
Организацияларга — 300 рубль.
3 айда хууда чагыдыкчыларга — 132 рубль.
Пенсционерлерге — 115.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 60 (17008)

2005 чылдың
июнь 7,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.30
Садар өртээ — 3 рубль.

2005 чылдың июнь 4-те ТР-ниң Чазак Даргазының киржилгези-биле «Тыва» телеканалга эрткен дорт эфир үезинде салдырган айтырыгларга харыылар

Алдын-кыс ООРЖАК, Абаканская кудумчузу, 23: Профессional-техниктиг 1 дугаар училищеге эрткен 2004 чылдың декабрьда септелге кылган бис, ындыг турбуже, ооң акшазын мынчага албаан бис.

Ш.Д.ООРЖАК: Бир дугаар профессионал-техниктиг училищеге четкен мен. Эки шынарлыг септелгени чорудуп, дыка улуг ажилды кылган-дыр силер, Силерге четтиргенимни илередирди мен. Өөредилге яамызынга — П.Морозовка база Тудуг яамызынга — А.Свинцовка бо айтырыгны эки түннелдиг кылдыр шитпирлээр даалганы бээр бис.

Алевтина КАРА-САЛ, Кызыл, Садовая, 51: Бис, Чуртталга албан комиссиязы-4-түн кежигүннери, Бай-Хаакская кудумчунун 4, 2 дугаар бажыңнарының тудуу кажан эгелээрин сонуургап турар бис.

Ш.Д.ООРЖАК: Бай-Хаакская кудумчунун 2, 4 дугаар бажыңнарының тудуун чуртталга тудууларын сайзырадырының Программаның кежигүннери оралдажыр бис. Ындыг төлээде, Силерниң таладан күженишкени болгаш үлүг-хуунар негетинер.

З.Т.ЛОПАТИНА, Новая, 28: Церковь девискээринде районда чер үндүрүү чыл санында 2 катап өзүп турар.

Ш.Д.ООРЖАК: Силерге ажилчы бөлүктү чоргузар мен. Айтырыгны ол черге үнүшкүнүн түннелинде шитпирлептер бис. Черниң үндүрүү чер участогунун кандыг черде турарына база

өске-даа объективтиг байдалдарга дүүшкен турар ажурлуг.

Клара Умаровна БИЧИИ-УРУГ, Шевченко, 56: Өреленген куруг турар бажыңны ээлеп ап болур бе?

Ш.Д.ООРЖАК: Ону кылып болбас, чүге дизе ол хоойлуга дүүшпес чорук-тур. Бажың ээн-даа турар болза, ол кайы-бир черниң өнчүзү болуп турар, чок-ла болза муниципалдыг, чок-ла болза күрүнениң дээш, оон-даа өске.

Айлана ДОНДУП, машзаводтун бажыңында чурттакчы: Бис бодунун үезинде Москваның юридиктиг академиязын таварыштыр машзаводтун 4 дугаар каадынга өрээлди чөпшээрди алгаш, септээш, чурттап эгелээн бис, ам бисти үндүрер деп барган. Канчаар бис?

Ш.Д.ООРЖАК: Машзавод республиканың өнчүзү болуп турар, ынчал кээрге кайы-даа удуртукчу ону чааскаан шитпирлээр эргези чок, маңаа хамаатыларны үндүрери база хамааржыр. Өнчү эргелелиниң агентелиниң директору Ш.С.-К. Кууларга даалганы бээр бис, ол сайгарып көргөш, Силерге харыыны бериптер.

Арслан БАРАНМАА, Правобережная, 10, квартира 4: Бистиң бажыңының 2 подъездизиниң биргизинде 2004 чылдың декабрьдан эгелеп соок суг чок, а биргизинде бар.

Ш.Д.ООРЖАК: Силерге мэрияның болгаш «Водоканалды» төлээлеринден тургустунган

ажылчы бөлүктү чоргузар мен, бо айтырыгны ол черге барып шитпирлээр, четпестерни дарый эдер.

Раиса Күжүгетовна МОНГУШ, Кызыл: «Эдегей» ансамблинге парк аксында бажыңны берген турган, ам ооң чартыын Камбы-лама эргелелинге дамчыдып бээри-биле алыр деп барган.

Ш.Д.ООРЖАК: Камбы-лама эргелели-биле баштайгы дугуржулга езугаар чүгле чаңгыс азы ийи өрээл, ооң мурнунда типографияның директору Р.К. Ооржактың кабинетиниң өрээлиниң дугайында чугаа турган.

Танов Кыргысович ЧИГДЕН, Кызыл кожуун, Кур-Чер суур: 2005 чылдың Айыткалында бо чылды спорт болгаш кадыкшыл чылы деп чарлаан. Мооң-биле холбаштыр менде мындыг айтырыг бар: бистиң Кур-Чер суурга спортзал тударының айтырыгы каш чыл улаштыр көдүртүнүп келген. Айтырыг шитпирлеттинмес болган төлээде, Силерниң киржилгези-биле, Шериг-оол Дизижикович, бистиң суурга спортзал тударының аргазы кандыгыл? Айтырыгны шитпирлеп бээринге улуу-биле идегедим.

Ш.Д.ООРЖАК: Суурда спортзал, шынап-ла, чогуун билер мен. Чүгле школаның спортзалы бар. Спортзалдың тудуунун телевиделин тургузары негеттинер. Айтырыгны кичээнге алыры чугула-дыр. Айтырыгны келир үеде албан өөренип көөр бис.

(Уланчызы 4-кү арында).

ТР-ниң Чазанда

ЯДАМЫК ЧОРУКТУ АЖЫН ЭРТЕР

Республиканың хоорай болгаш кожууннарында ядамык чоруктары ажып эртер сорулга биле ТР-ниң Чазаа бөлүк доктаалдарны хүлээп алган.

Муниципалдыг тургузууларның, суурларның болгаш өг-бүлелериниң социал-экономиктиг байдалының анализиниң түннелинде ядамык чоруктуң деңгелин бадырар болгаш эвээш хөрөңгилг чурттакчы чонун орулгазын көвүдөдир сорулга-биле кожуун, хоорай бүрүзүңге 2005 чылда кылып чорудар ажилдарны тодараткан. Республиканың тускай сорулгалыг программаларының, федералдыг болгаш тус черниң

бюджетиниң, яамыларның, бир-ле дугаарында Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының, Чонну ажилга хаара тудар федералдыг албанның эргелелиниң, Биче сайгарлыкчы чорукту деткир фондунун күсели-биле чаңгыс удаа деткимче болгаш ачы-дуза акцияларын эрттирери-биле чергелештир бүдүрүлгелерин тургузар болгаш ажилдап турар бүдүрүлгелерни делгемчидер, сайгарлыкчы чорукту болгаш дузалал ажил-агыйын сайзырадырынга чээлиерни бээри, чурттакчы чондан көдээ ажил-агыйның продукциязын хүлээп алыр пункттарны ажы-

дары көрдүнүп турар.

Мал тудар бүгү аргалары бар, ындыг-даа бол чамдык чылда-гааннар-биле малы чок өг-бүлелерге улуг кичээнге ийи угландырган. Ындыг өг-бүлелерниң ортумак деңгели-биле Бай-Тайга кожуунда 2 хуу, Бин-Хемде 46 хуу. Акшаландырышыкынның аңгы-аңгы үндезинерин ажиллап тургаш база эвээш хөрөңгилг дөргүл-төрелдеринге малды дамчыдып берип, бот-боттарын деткижер национал езу-чаңчылдарга даянып алгаш, бо чылда мындыг өг-бүлелерниң санын эвээжидири көрдүнүп турар.

Ю.СУЧКОВ.

Кажан? Кажан? Чүчү?

ТАРААЖЫЛАР КИРИШКЕН

Чоокта чаа Суг-Аксы суурнуң Культура бажыңына «Тараа культуралары тарыыр сугаттыг черлерни ажыглаары» деп темага республика чергелиг семинар болуп эрткен.

Сүт-Хөлдүн кожуун чагыргазының даргазы И.Ш. Монгуш семинарны ажыдып, ооң киржилгезинге байыр чедирген. Республиканың бүгү кожууннарының тараажылары киришкен семинарны ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды В.И. Лавриненко башкарып эрттирген. Республиканың чер ажилының талазы-биле тускай эртемниглер М.М. Доңгак, Н.Б. Аюшев, Е.В. Васильева болгаш өскелер-даа солун өөредилгилг дөңдөдүрүлгелерни кылган. Алдан-Маадырдан орден-хавыялыг хоочун тараажы М.Х. Ооржак база бодунун арга-дуржулганын чыылганнарга бараалгаткан. Ниитизи-биле семинар бедик деңгелге эртип, чер ажилының ажилдакчыларының сонуургалын көдүргөн.

МЕНДИ

КАМГАЛАТТЫНГАН

Алдан-Маадырның Кужур-Бажында арат ажил-агыйлыг малчынар Оюмаа Кочааевна, Тарыс Киш-Чалаевич Ондарларның аал-коданында бо хүннерде ажаанзыранчыг-ла.

Оларның мыйыстыг бода, шээр малы бо кончук соок кышты хүр ашкан. Араттар 300 хоюнун, 100 өшкүзүнү хураганнарын, анайларын онча-менди камгалап алган. Төрээн 10 инектиң бызаалары база четче доругуп турар. Ам-даа төрүүр 10 инек бар. Оларның малы каш чыл болза 1000 ажыр өзе бээр дээрзин оларның бөгүңү ажил-ижи көргүзүп турар.

БОРАШ ОНДАР.

ЧАШТАР-БИЛЕ АЖЫЛ

Кызылдың 3 дугаар ортумак школазынга уруглар сады биле эге школаның аразында харылзааның дугайында эртем-практиктиг конференция болуп эрткен.

Аңаа уруглар албан черлериниң ажилдакчылары — 150 хире башкы киришкен. Кызылдың 11 дугаар уруглар садының эргелекчизи Эльвира Ооржак бодунун программасы-биле таныштырган. Чеди чыл бурунгаар Санкт-Петербуртка чорааш үзүктел чок өөредилге дуга-

йында ук программаны ол кылып алгаш келген болгаш ол езугаар ажилдап келген. Бичи бөлүктүн үш харлыг уругларын школаже белеткээриниң дугайында ол ажилды башкылар сонуургаан болгаш сайгарылганы кылган.

ТАМАРА КУУЛАР.

ДАЙЫНЧЫ ЫРЛАР ФЕСТИВАЛЫ

Кадыының байдалы-биле инвалид уругларның аразына Улуг Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан «Тиилелгениң марыжы» деп фестиваль болуп эрткен.

Аңаа аңгы-аңгы кожууннардан 45 уруг киришкен. Эң бичи киржикчи Кызыл-Мажалыктан 5 харлыг Азиата Саая болган. Дайынчы ырылар фестивалы «Кызыгааржы» деп шериг оркестри-биле ажыттырган. Ак-Довурактан болгаш Кызыл-Арыгның школа-интернаттарының уруглары эки белеткелдин көргүскен. Түннелинде Ак-Довурактан Артыш Монгуш бирги черни ап, тиилекчи болган.

Фестивальга киришкен уругларга белеткери тывыскан. Кээргээчел, дузааргак, ак сеткилдиг деткичлеривиске өөрүп четтиргенивисти «Зов» чогаадыкчы лабораторияның ажилдакчыларының мурнундан илереттивис.

М. МОНГУШ.

ЯРМАРКА-ДЕЛГЕЛГЕ

Республиканың уругларның техниктиг чогаадылга төвү «Уруглар, техника, чогаадыкчы чорук» деп Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан фестивалды бо чылын 15 дугаар эрттирген.

Чыл санында болуп турар бо фестивалга уруглар, башкылар, мастерлер боттарының чогаадыкчы чоруунун, уран-шевер салым-чаяянының өзүлдезин көргүзүп, чылда кылган ажилының отчетун берип турар.

Июнь 2-де Улусчу чогаадылга бажыңының концерт залына ярмарка-делгелгениң түннелин байырлыг байдалга үндүрген. Номинация аайы-биле шаңналдарны тывыскан. Хандагайтыдан технология башкызы Анжелика Седен-оол, Бай-Тайгадан мастер-башкы Вера Бады, Бай-Хаактан мастер-башкы Чинчи Бюрбо оларның национал костюмдарын шупту магадап ханмаан.

Коллективтерден Кызыл-Арыгның, Элегес-Аксының дузалал школаларының делгээн ажилдары хөй шаңналдарны алган.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының күрүне албаны болгаш кадрлар политиказының эргелелиниң начальниги Ю.О. Ооржак-биле интервью.

— Юрий Октаевич, чон аразында дүжүмөттөргө хамаарылга бөдүүн эвес болгай, ооң кадын да оларның саны чылдан чылче көвүдөп турар деп чугаа база бар-дыр. Ол ындыг бе?

— Шынап-ла, бөдүүн кижилерниң албан-хаакчыларга хамаарылгазы нарын болуп чоран. Ол күзениң эвес байдалды сөөлгү үедө бүгү талазы-биле оон-моон деткип турар апарган. Чажырган-даа херээ чок, чагырга аппаратының ажылында чедер-четпес чүүлдер бар, күзениң эвес чугааларның чылдагааны ында. Сөөлгү үедө ол дугайында чамдык политиктер, массалыг информацияның чепсектеринден аңгыда чурттуң дээди удурткучулары чугаалап турар болу берген. Ынчалза-даа бир эвес байдалды таптыг үнелеп, чүвениң шынын тайылбырлаар деп бодаар болза, бо айтырыгның өске талазын база сайгарып көрээлиңер. Албан-хаакчыларның хөй нуруузу боттарының онаашкан херээ ак сеткилди күүседип турарлар.

Бистиң республикада албан-хаакчыларның саны сөөлгү үш чылдың дургузунда ескерилбээн. Күрүне албан черлеринде 3407 кижилер ажылдап турар. Оларның аразында 1800 кижилер федералдыг эрге-чагыргаларның девискээр структураларында, 649—республика эрге-чагыргазының күрүне органның, 88—парламентте, 945 кижилер тус чер бот-башкарылган органныңда ажылдап турар.

—Силерниң бодалыңар-биле алырга, ол хөй бе, азы эвээш бе?

—Чамдык удурткучулар соңгудаларга киржир дей бергенде бодунуң соңгудалар мурнунуң программазының кол утказын штатты кызырар, дүжүмөттөргө санын эвээш чедир оон акша-шалыңны камнап алыр деп кыйгырып турар. Албан-хаакчыларның санын үш-даа катап кызырып болур, ооң ажы кайы хирел, аппараттың ажылы экижири бе?

Ийе, удуртулга аппаратының ажылының шынарын, ажыктын бедидер айтырыг чүгө бистиң республикада эвес, бүгү чуртта бар. Ону чугаалажып, шийтпирлээриниң янзы-бүрү программаларын саналдап турар. Эрткен чылын чуртта административтер реформа эгелээ. Ооң түңнелдерин чугаалаары элек, ынчалза-даа бистиң республиканың күрүне эргелелинге ол дегген. Ол дээр-ге—ямылар, ведомстволарның, оларның аразында чагырга системаларының аттары өскерилген. Ол ам-даа уламчылавышаан. Келир үедө дугуржулга езугаар ажылдаар системаже шилчирип бис, ол дээр-ге күрүнениң болгаш муниципалдыг албан-хаакчыларның албан-дужаалы база ажыл телевирииниң түнү дугуржулга езугаар кылган ажылының шынарындан, хемчээлинден хамааржыр.

Амгы үедө республиканың Чазак бир дугаарында эргелел аппаратының составының шынарын бедидери—амгы үениң негелдезинге дүүштүр ажылдакчыларның билииниң деңгелин бедидерин көрүп турар.

— Ол, шынап-ла, чугула айтырыг-дыр.

—Бодунар бодап көрүңер даан. Бистиң девискээрге федералдыг эрге-чагырга органның

УДУРТУП-БАШТААР КАДРЛАР: АЙТЫРЫГЛААР БОЛГАШ КЕЛИР ҮЕ

да ажылдап турарларның 65 хуузу дээди эртемниг, республика органның—77, бот-башкарылган органның—47 хуу, оларның аразында мергежилниң аайы-биле тускай эртемниг албан-хаакчыларның саны хөй эвес. Ынчангаш амгы үедө кадрлар-биле ажылдың кол угланышкыны—эргелел ажылдакчыларын өөредир, немелде курстарга мергежил бедидери болгаш өөредилгениң өске-даа хевирлерни ажыглап тургаш, оларның билиин, мергежил бедидери болур.

—Бо угланышкын-биле ажылдың түңнелин канчаар үнелээр Силер?

—Сөөлгү беш чылда өөредилгениң янзы-бүрү хевирлеринде 2742 кижилер хаара туттунган турган. Ийи дээди эртемни 282 ажылдакчы чедип алган, катап белеткелди 93 кижилер эрткен, билиг бедидер курстарга 917 кижилер өөренген. Янзы-бүрү өөредилге семинарларын 1790 кижилер эрткен. Эрткен чылын 202 кижилер немелде мергежилди чедип алган.

1998 чылдан эгелеп Россия Федерациязының улус ажыл-агыйының организацияларында удуртуп ажылдаарга ажылдаар кадрлар белеткээр Президент программаның амыдыралда ботландырып турар. Бисте ол программаның федералдыг комиссиязының девискээр салбыры тургустунган, ону ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы А.Брокерт удуртуп турар. 2004 чылда Президент программасына киржири-биле 7 кижилер шилип алдынган, өөренип кирипкен, бо чылдың конкурсузда 10 кижилер киржип турар.

—Кандыг өөредилге черлери-биле кады ажылдажылга тургустунганыл?

—Россия Федерациязының Президентизиниң чанында күрүне албанының Россия академиязы болгаш РФ-тиң Чазак чанында Улус ажыл-агыйының академиязы-биле доктаамал харылзаалыг бис. Олар дээр-ге бедик мергежилди, быжыг билиглиг эргелел кадрлары белеткеп турар эн-не шыырак өөредилге черлери болур. Бо чылын күрүне албанының бистиң республикадан алды тускай эртемниглер билин бедидип, өөренип турар. ТР-ниң Чазак Даргазының саналдаан сүмезин езугаар РФ-тиң Даштыкы херектер ямызының Дипломаттыг харылзаалар академиязынче чылдың-на ийиги тускай эртемни чедип алыры-биле дыңнакчыларны чорудуп турар. Бо өөредилге черин ийи кижилер дооскан, ийи кижилер өөренип турар.

Дараазында чада—күрүне албанының Сибирь академиязы, ооң-биле харылзаавыс доктаамал, кады ажылдажылгавыс ажыктыг, эки түңнелди. ТР-ниң Чазак чанында академия-биле дугуржулгазын езугаар чылдың-на аңаа күрүнениң болгаш муниципалдык 10-15 албан-хаакчы мергежил бедидип турар. Ооң-биле чегелештир ол хире санныг ажылдакчы телевирилг өөредилге-биле билин бедидип турар. Дугуржулга езугаар күрүне албанының Сибирь академиязының билиг бедидер курстарына өөредилгени чылдың-на 70-100 ажылдакчы эртип турар.

ТР-ниң Чазак чанында Сибирь академиязының төлээ чери 2000 чылдан бээр Кызылда ажылдап турар. Эрткен чылын ону

бир дугаар 60 дыңнакчы дооскан. 2004 чылдың октябрьга чедир аңаа 436 дыңнакчы өөренип турган. Бо чылын академияны бистиң республиканың улус ажыл-агыйының 94 тускай эртемнигери доозуп, дээди эртемниң дипломнарын алган.

—Бо сан-чургайлардан алырга, республикада кадрлар айтырыгы дүвүренчиг эвес хире бе?

—Ажыл чоруттунуп турар-даа болза, кадрлар айтырыгы чоокку үедө шийтпирлеттине бээр деп болбас, чүгө дээр-ге бо талазы-биле эде көөр, дүрген шийтпирлээр айтырылгар хөй. Чер-черлерде ажылдап турар тускай эртемниг ажылдакчыларывыс совет үедө чедип алган билиглиг, оон бээр 15 чыл эрткен болгай. Амгы үедө бүдүрүлгө, хөй-ниити, политиктиг харылзаалар мырыңай өске күрүнеде чурттап чор бис. Ынчангаш тускай эртемниг ажылдакчыларга негелделер база өскерилген.

Тус черниң звенонунуң ажылдакчыларына ТР-ниң Чазак кадрларның билин бедидер Тываның күрүне институтун ажыткан. Күрүнениң-даа, муниципалдыг-даа албан-хаакчыларның белеткел билин бедидер программа бо өөредилге черинде көрдүнгөн. Бон институтка мергежил бедидериниң курстарын 193 албан-хаакчы эрткен. Ынчалза-даа бо айтырыгны шуптузун шийтпирлээринге ам-даа чедир кылдынмаан чүүлдер хөй.

Республиканың Баштыңы бодунуң Айыткалыга маңаа хамаарыштыр сорулгаларны салган. Бир дугаарында ажыл-агый блогун тускай эртемниг кадрлар-биле хандыраарыни ийи күш-биле ханы сайгарып, кандыг мергежилдик кадрлар херегин тодардыр ужурлуг бис. Ынчангаш тускай эртемниглерниң билин үениң негелдезин езугаар бедидер немелде өөредилге черлерин ажыдар. Ол ышкаш Россияның болгаш даштык чурттарының албан черлеринге, компанияларга бистиң ажылдакчыларывыстың стажировка эрттирери-биле тускай конкурстарны уламчылаары көрдүнгөн.

Ол ышкаш Ш.Д.Ооржак бодунуң Айыткалында өске-даа кол-кол айтырылгарны көдүргөн. Чижээ, республика тускай эртемниг ажылдакчыларны белеткээринге чылдың-на хөй түңнүг чарыгдалды үндүрүп турар, а херек кырында өөредилгезин доозуп алгаш, чамдык тускай эртемниг аныяк кижилер ажылга тургустунуп шыдавас таварылгалар амыдыралда хөй. Соңгуттурган, азы томуйлаткан чагырга даргалары, азы сайыттар чүгө «боттарының» кижилерин хүлээп алыр чоруктар чажыт эвес-ле болгай. Кадрларны шилип алыр, оларның эртем-билиниң, дуржулгазының аайы-биле ажылга тургузарда, чер-черде төрөлдөргүл, таныш-көрүш тыртып шийтпирлеп турары-биле дыка хөй бедик мергежилдик кадрлар ажылаттынмай артып турар таварылгалар хөй, оларның өөренип алырына хөй чарыгдалды күрүне үндүргени билдингир болгай. Ынчангаш бюджет хөрөңгизи-биле өөренип алган тускай эртемниглерниң ажылга тургустунганын бир дугаарында хынап, тодардыр бис. Июль 3-те соңгудалар эртерге чаа тургустунган чер-черде бот-башкарылганың чаа

системазы тургустунган соонда харысалгалыг албан-дужаалды конкурс езугаар хүлээндирер чаа системаны ажыглаар апаар, ону бис бүгү тала-биле деткип, амыдыралга ботландыраар бис.

—Республика деңгелинде эрге-чагырганың өг-бүлө, төрөлдөргүл хевиринче шилчип бар чыдар деп бисте неделя санында үнер хуу солуннар үргүлчү бижирип турар. Ооң-биле чөпшээрэжири силер бе?

—Шынап-ла, ол дугайында шагда-ла бижирип турар. Бистиң кады чурттап чоруурувус чамдык политиктеривистиң бергени дыңнадылгары-биле ындыг хөөннүг материалдар төптүн массалыг информация чепсектеринге база бо-ла көстүп кээр-дир. Бир эвес ону эскерер болза, ындыг уткалыг чугаалар кандыг-бир политиктиг хемчеглер-биле холбаалыг болур. Ол дээр-ге республиканың кандыг-бир удурткучузуна удур пропаганданың бир кезээ, ону хөлүн эрттир хөөрөткени, факт-барымдаа чогу дораан-на эскертине бээр. Чазакта харысалгалыг албан-дужаалдыг ажылдакчылар-биле таныжып, ооң кадр составын анализтерге бүгү чүвө билдине бээр, херек болза бистиң кадрлар эргелели бо талазы-биле долу анализти солунга берип болур.

Амгы үедө бо теманы база бир өске талаже ажыглап турар апарган. Ынчангаш аңаа хамаарыштыр хоорайның бир солунунга парламенттин Сайгутин дээрзиниң чагаазының дугайында каш сөстү чугаалаксадым. Чүгө дээр-ге ында республикада билдингир элээн каш кижилерниң фамилияларын эрге-чагырганың төрөлдөргүл системазына таарышпайн барган деп даңзылап бижээ. Материалдың утказы хөлүн эрттир чаңгыс аай углуг, оон алгаш көөрге бистиң республиканың келир үези чок. Чүгө ол материалдың дугайында чугаалаксай бердиң дээр-ге, соонда сөөлгү фактыларны—фамилияларны тайылбырлаксадым. Бир эвес чүвени ады-биле чугаалаар болза, ол чагаада политиктиг истеп-сүрүүшкүн дугайында бижээ. Ооң-биле чөпшээрэжири болур бе? Бир эвес ажылдап турган кижилер албан-дужаалында өскээр ажылдап чорупкан таварылгада ол кижини ыяп-ла албадап тургаш үндүрүпкени ол эвес-ле болгай. Чижээ, Василий Оюн, Виталий Вальков депутатка соңгудуп алгаш, Чазактан чорупкан. Ам оларның кайызы-даа Дээди Хуралдың палаталар удурткучулары, амгы эрге-дужаалы мурнукузундан бедээ. Вадим Орамболович Оюн биле Валерий Шагдыр-оолович Оюн федералдыг чагыргага хамааржыр албан черлериниң удурткучулары болуп, ажылдаар дээш Чазактан чоруткан. Ол материалда даңзыда кирген өске-даа удурткучулар боттарының күзели-биле Чазактан чоруткан, аңаа хамаарышкан документилер бар.

Бодун сайгарып, өөренип чурттаар бүгү таарымчалыг байдал бар боорга, бистиң чамдык чаңгыс чер-чурттугарывыс Москваже чоруп турар деп бурудадып турары мырыңай билдинмес.

Республиканың келир үези чок деп карганының тайылбырлаанда херээ чок. Кызылда болгаш бистиң республикадан дашкаар өөренип турар муң-муң студентилер, специалистер бистиң хоо-

чунарывысты чоорту солуур ээлээ келир. Бо республиканың келир үези эвес бе?

—Дүжүмөттөргө аразында коррупция дугайында амгы үедө хөй чугаа чоруп турар, Силерниң көрүңүңер-биле алырга, бо айтырыг бистиң республикага кайы хире чугула болуп турар?

—Мындыг айтырыг бар болуп турар. Чурттуң Президентизиниң Айыткалында бо дугайында чугаалааны таварылга эвес. Бо талазы-биле бистиң республикада ниити байдалга үнелел берип шыдавас мен. Чамдык факт-барымдаалар бар. Ындыг таварылгаларны хынап, кичээнге аяп, санал-оналды белеткеп турар бис. Амгы күштүг хооилужудулга езугаар арыг сеткилдиг эвес чорукка каразыттырган дүжүметке хамаарыштыр тодаргай хемчегни алары эрге-хоойлу болгаш суд органның эргезинге онаажып турар. Чамдык дадагалзап, караан албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр медээ-дыңнадылгар келирге, оларны албан-дужаалында Чазак хостап турган таварылгалар тургулаан. Ооң соонда олар судка чедир чарылдажып тургаш, ажылынга катап тургустунуп, материалдыг болгаш моральдыг когаралды төлеттир ап турган. Чорудуп турган хыналдаларның түңнелдери езугаар алырга, коррупция дээш буруудадышкын ийи кижиниң аразында амы-хууда хамаарылганын, азы аар-саар политиктиг ажыл-херектери-биле холбашкан болуп турар. Моон алырга бо бүгү бөдүүн эвес айтырыгга хамааржыр.

Чазактың бодунга хамаарыштыр алырга, ооң ажыл-чорудулгазы тус черниң болгаш төпке чагыртыр дыка хөй контрольдап, хынаар органның доктаамал хайгааралында болуп турар. Парламент база бар, ол бодунуң контролдаар хүлээлгезинге кончук шыңгы. Оон аңгыда политиктиг тала—Чазактың кагжыкчылары (оппонентилери) туруп турар, олар ооң кандыг-ла-бир частырыгны кылыптарын манап олурарлар, бичии-ле чылдак тыптыр болза, ону долу программа-биле хөөктүрүп алгаш чоруй баар.

Бо теманы кайы хамаанчок хөөредип, соора ажыглап, мегелей бээр таварылгалар бар. Ол ам-даа уламчылавышаан, моон соңгаар-даа болуру чадавас. Моон мурнунда Чазактың адресинге кандыг буруудадышкын турбады дээр, ону сактып көрүңер даан. Ол үедө республиканың удурткучузу бодунуң эгелээшкени-биле бюджет хөрөңгилерин канчаар чарыгдап турарын хынаары-биле РФ-тиң Саналга палатазының специалистерин каш чыл улаштыр чалаан. Ол Чазакты үндезин чок буруудадышкындан, хоп-меге чугаалардан камгалаарының эн-не ажыктыг аргазы болган. Бо чылын ол практикаже эглип келирин шийтпирлээ, бо чылдың ийиги чартында РФ-тиң Саналга палатазының специалистери чедип келириниң дугайында дугуржулга чедип алдынган.

—Бо чылын Силерниң эргелелдиң планы кандыгыл?

—Тодаргай сорулгаларны салган бис. Чижээлээрге, тус чер бот-башкарылганың органның кадрлар белеткээр хандыраар талазы-биле улуг хемчээл-

ЧЕРЛИК ЧАШПАННЫ КАНЧАП УЗУТКААРЫЛ?

Тываның девискээринде черлик чашпанны узуткаар талазы-биле хемчеглер дугайында семинар-хуралды эрткен пятницада ТР-ниң Чазак Даргазы Ш. Д. Ооржактың башкарылгасы-биле Улуг-Хем кожунга эрттирген.

Семинарның баштайгы практиктиг кезээ Улуг-Хемниң шөлдеринге болган. «Бис кол нургулайында чашпанның чедирип турар уржуктары-биле демисе-жип турар болгай бис. А кол-ла ажил – чашпанның боду-биле демисежири чугула» деп, Чазак Даргазы онзагайлап чугаалаан. Семинарның киржикчилери баштай-ла Сай-Хонаш деп черде чашпан эвээш үнген ховуларга барган. Ында шөлдүн бодундан улус чашпанны дилээш тыппаан, а асфальтылыг улуг орук кыдыындан каш дөстү тып алганнар. «Ол сээң чашпанның-дыр, Чалзапович, дораан узуткаавас болуңза хоржок-тур» деп, Орук агентилелиниң директору Д.Ч. Ондарга Дарга оюн-баштак-биле чугаалаан. Херек кырында, шынап-ла, ындыг: чашпан үнүп турар девискээр кымга хамааржыр болдур, ооң удурткан албан чери ону аштап-арыглаар.

Тывага чашпан чүге мынчаар непереп үнүп келгениниң чылдагаанын Шериг-оол Дизиживич тайылбырлап чораан. Хрущев үезинде куруккан черлерни аңдарып, тарыыр деп айтышкын үнген соонда бойдустан бодунуң чаяган янзы-бүрү ойт-сиген үнген ховуларын чарытыртып каапкан. Каш чылдар дургузунда аңаа ишкээртен-соңгаартан эккеп турган янзы-бүрү үезиннерни тарып турган. А рынок харылзааларынче шилчип эгелээн үеде ол шөлдерге тараа, мал чеми культуралары тарыырга, кандыг-даа экономиктиг орулга-ажык чок болурга, чүнү-даа тарывастай берген. Мурнунда янзы-бүрү чайгаар үнген ойт-сигенге кыстыргаш, ол ховуларга чыдыг чашпан үнмейн турган болза, чарып-чарып октапкан соонда ооң үнеринге таарымчалыг чер хосталы берген. Сай-Хонаш ышкаш эвээш чашпанныг ховуларның катап куруккан черлер апаарынга чедир хөрзүннүң байдалын езу-гаар 15-тен 30 чыл негетинер.

Чамдык черлер дүргени-биле куругуп, бодунуң шаандагы мал ойттаар сүүзүнүг ойт-сигени катап үнүп эгелээн. Тарымал шөлдери ээн каапканындан бээр 15-20 чыл чоокшулап турар. Ынчангаш ам черлик

чашпан мал ойттаар ойтка үндүр кыстырып, эвээжип эгелээн. Семинарның практиктиг кезээнге специалистер тайылбырларны берген. Чашпан кончуг өзүгөн, бок үнүш болур. Ол изиг-каанны-даа тоовас, харын-даа кургаг ховуларга амырап өзер. Узуну кижжи дурту чеде бээр. Артында-ла ындыг чашпандан алдынган наркотик күштүг болгаш шынарлыг болуп турар. Ынчангаш соңгаартан наркотик кылыкчылары Тываның чашпанын алыксаар чылдагааны ында. Чашпанның чаңгыс сывы

Республиканың үнүш камгалал станциязының специализи Галина Лучкова шөлге конопляның биологтуг тургузуунга хамаарыштыр тайылбыр кылган.

тинипкеш, инек кажаазынга кээрге, инектер шупту мөөрзэн, илчирбелер үстүп

Тывада опиум, героин дээрн ышкаш аар наркотиктерни ажыглавын турар. Ынчалза-даа чуртуң Президентизиниң Россия Азиядан Европаче наркотиктер киририниң белдири болгаш наркомания өзүп турар дугайында дүвүрелинге каттышпас аргажок.

Чазак Даргазы 2005 чылды республикада черлик чашпанны узуткаарының чылы кылдыр чарлаан. Шаанда тывалар ону хендир деп адап турган болгаш ол чүгле буга уннарның кыдыынга, эрги кыштагларга үнүп турган. Тывалар ону чыдыг чашпан дээр кезип кааптар чорааннар. Чашпан Тывага 360 муң га кур черлери чарып каапкан соонда непереп эгелээн. Ам черлеривис дедир куругуп эгелээн соонда чайгаар үнер ойт-сиген чашпанны үндүр кызарырга ие-черивиске дузалажыр ужурлуг бис деп, Шериг-оол Дизиживич онзагайлаан.

Ынчангаш чашпан өзүп турар чер бүрүзүнүң ээзин тодарадыры чугула. Огородунда чашпан бар болза, бажың ээзи, тараа, картошка шөлүндө - ооң эзелери, кодан-хонаш девискээринде, одар-белчириде - малчынар, орук кыдыында - орукчулар, буга уннарнында - сугатчылар, электри шугумнарының чоогунда - энергетиктер, харылзаа шугумнарының - харылзаачылар дээр чоруй баар. Албан, организация черлериниң ажылдакчылары боттарының девискээрин аштап-арыглаар. Шак мынчалдыр кижжи бүрүзү чашпанны узуткап келир болза, ону бүрүнү-биле чок кылып кааптар аргалар улуг.

Тывада наркотиктиг байдал дугайында илеткелди Россияның наркотиктиг бүдүмелдер база угаан албаарадыр чүүлдерни тарадырынга удур контрольдун

Семинарның киржикчилери.

безин бир чылда 5 муң чедир үрезинни бээр, ынчангаш кончуг неперээчел. Ооң ужун чашпан чечектелип үрезиннелбээнде узуткаары тоң чугула.

Кандыг хемчеглер-биле ону узуткаарын херек кырында көргүскен: өрттедир, хораннаар, чарар, кезер. Чарыпкан соонда чашпанны үндүр кызып кааптар өлең дээр ышкаш хөй чылдыг үнүштер чажып каар болза эки. Ол хемчеглери чашпан чаш турда чорудары чугула.

Шериг-оол Дизиживич 1976 чылда «Шекпээр» совхозту директорлап турган, кончуг каандашкын үезинде Алтайдан барып кулузун кезип ап турар үеде болган таварылганы чугаалаан. Агроном Эрес кончуг ногаан бедик сиген үнген бир чер тып алдым, дарга, ону кезип алыр-дыр деп келген. Ону кезип алгаш, хыыргыыш, будук-бүрү, дус холааш, мал чеми кылдыр белеткеп алганнар. Кыжын бир дүне директорнуң соңгаштар девидеп соктааш, инектер ат болду, дарга, деп алгырып халчып келгеннер. Дүвү-далаш кет-

калган, карактары дедирленип калган чүве турган. Ынчан черлик чашпан дугайында бир дугаар билип, ооң албыстадыр шынарын ынчан көргөннер.

Семинарның практиктиг кезээ доозулган соонда хуралы эгелээн. Аңаа Ш.Д.Ооржак кирип келде сөзүңге черлик чашпанның чонга чедирип турар хоразының дугайында чугаалаан. Соңгаартан кээп моон чашпандан наркотик белеткеп ап турар кижилер республиканың адынга багай салдар чедирип турарлар. Чамдык массалыг информация чепсектерин бистин оппозициявыс күткүп турары чугаажок. Чамдыктар бүдүн Тыва черлик чашпан-биле шыптыганын, тывалар шупту наркоманнар чыгыы дээрн уткалыг медегелдер кылып турар апарган. Херек кырында республиканың наркология диспансеринде 831 кижжи учетта турар. Ол дээрже Россияның деңгелинде оранчок куду сан болуп турар.

Наркомания дээрже чүгле Россияның эвес, а бүгү делегейниң чидиг айтырыы.

Конопляны узуткаарының бир аргазы.

диг организастыг ажилды күүседир көрдүнген. Чорудуп турар реформага дүүштүр келир чылдан эгелээш чурттакчылыг черлерниң бюджетиниң чаа системазы ажилдап кирерин билер силер. Чүгле кожууннар, хоорайлар эвес, суур бүрүзү боду бюджеттиг болур. Бюджетти башкарып-удуртуп билер ужурлуг. Бөдүүн эвес сорулга туруп турар, чоокку үеде тус чер бот-башкарылга соңгулдаларын эрттирер, штатты тургузар, специалистерниң өөредилгезин организастаар. 122 чурттакчылыг чер бүрүзү чаа федералдыг хоойлужудулганың негелделеринге дүүштүр бюджет херзэн билдилик башкарып шыдаар эртемниг бухгалтерлиг, экономистиг болур ужурлуг. Чыл төнчүзүңге чедир олар чүгле өөредилге эртер эвес, 2006 чылдың бюджетин белеткеп кылырынга киржир. Кылыр ажилдыг хемчээли улуг. Бистиң санап турарывыс езугаар алырга, өөредилгени 500 ажыг муниципалдыг албан-хаакчы эртер ужурлуг. Бо херекке билиг бедидер институттан аңгыда Кызылдың чамдык өөредилге черлерин хаара тударын, республикадан дашкаар специалистерни бээр чалаарын планнап турар. Бо угла-ныышкын-биле организастыг хемчеглер алдынын эгелээн.

—Бистиң чугаавыстың түңнелин үндүрүп тура, «кадрлар — бүгү чүвени шиитпирлээр» деп билдингир мерген домак мурнукузу хевээр узтазы хевээр арткан деп чугаалап болур бе?

—Ийе, чугаалап болур. Бир эвес эргелеп-башкарылга кадрларының дугайында чугаа чоруп турар болза. Республиканың Чазак, бистиң эргелел бо план талазы-биле күш чок деп чүвени миннир апаар. Амгы үе-чаада кадрлар айтырыын шиитпирлеп турары мурнукузундан элзэн ылгалып турар. Ынчан ол лозунг элзэн непергей турган. Амгы үеде ол ведомстволарның болгаш тус чер бот-башкарылга органның удуртукчуларының боттарында дыка хөй чүүлдер хамааржыр. Сөөлгү чылдарда тус-тус черлерде кадрлар өөредир айтырыгже улуг кичээңгейни салып турар болу берген. Сөөлгү үш чылда кадрлар били бедидер курстарга 17 кожуун баштыңы, оларның 7 оралакчызы, хоорайлар чагыргаларының 2, сумуларның 17 удуртукчузу, 9 херектер эргелекчизи, тус черниң Төлээлекчилер хуралдарының 15 төлээзи болгаш муниципалдыг өске-даа категорияның кадрлары өөрөнгөн. Кадрлар өөредир акша-хөрөңгини ямылар, ведомстволар боттарының бюджеттеринге кирип алыр ужурлуг, бөгүндө ол чедимче чок болуп турар. Бүгү деңгелдиң удуртукчуларын боже кичээңгей салырын сүмелеп турар мен.

Тывада эргелелиниң начальниги С.Н.Зубатенко кылган. Ол наркотиктерниң ылаңгыя анык кижилерге хоразының дугайында, аңаа удур демиселди чугаалаан.

Наркомания-биле аарыыр чорук дугайында республиканың наркология диспансериниң кол эмчизи М.К. Уйнукай-оол илеткел кылган. Эрткен 2004 чылда 73 аарыг кижини эмнээн. Моон колдуунда анык кижилер аарып турар.

Көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы С.М. Оюн чашпанны узуткаарынга күрүнеден берип турар дузаламчының дугайында чугаалаан. Чер-черлерге тускайлаттырган отрядтары тургузарын саналдаан.

Черлик чашпанны узуткаарының дээштиг аргаларын үнүш камгалалының станциязының начальниги Г.В. Осинцева тайылбырлаан. Өске-даа илеткелдерге бо ажилдыг канчаар чоруп турарын колдай чугаа кылдыганын.

Саналдар үезинде Улуг-Хем кожун чагыргазының даргазы В.К.Пюрюна 5100 га черде чашпан үнгенин дыңнаткан. Кожун девискээринде кайда эвээш, кайда хөй үнгенин айтып, ону канчаар узуткап турарын чугаалаан. Июль, август айларда черлик чашпан чечектелип келирге, ону херзээжен улус безин белеткеп, ол хамаанчок бичии уругларын безин кириштире бээр дүвүрениң Виктор Кууларович наркотиктерниң хоразының дугайында дээштиг болгаш көскү суртаал ажылы чогуң, массалыг информация чепсектеринде ол тема эвээжин шүгүмчүлээн.

Семинарның түңнелин Ш.Д. Ооржак үндүргөн. Ол чашпанны узуткаары белең эвес, хөй күш негээр ажил деп чугаалаан. Акша-төгөрик, техника чедишпес дээр олурар болза, чашпан дуй база бээр чугаажок. Ынчангаш ону узуткаарының графигин шыгаш, кожуун чагырыкчызы удурткан штабты тургузар. Кижжи бүрүзү бодунуң участогунда чашпанны узуткаар болза, акша-даа херек чок. Бичии-бичии участкарга чүгле хетпе, кадыыр туткаш, кезип кааптар, а улуг шөлдерде чамдык черлерни харын трактор-биле чарар, хораннаар, өрттедир. Ону хамааржыр чагырга черлери бүрүнү-биле хүлээңгеш, эки, дээштиг ажилды организастаар ужурлуг.

Ниитизи-биле республика девискээринде Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Кызыл, Тою, Терехөлде чашпан өспейн турар. Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Танды (Оңгар-Хову, Межегей), Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик (Теве-Хая, Сесеге ховузу) Би-Хем оладыр бичии-бичии өзүп турар. А Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөлде арбыдадыр үнгөн. Ынчангаш ажилдыг хемчээли моон көстүп турар. Семинарның түңнелинде протоколду хүлээп алган. Ында кайы албан чериниң кандыг ажил чорударын тода айтып каан. Черлик чашпанны узуткаарының талазы-биле семинар-хуралдарны дараазында арткан кожууннарга база эрттирери көрдүнүп турар.

Надежда МОНГУШ.
Мерген ОНДАРНЫҢ
тырттырган чуруктары.

2005 чылдың июнь 4-те ТР-ниң Чазак Даргазының киржилгеги-биле "Тыва" телеканалга эрткен дорт эфир үезинде салдыңан айтырыгларга харыылар

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Александр МОНГУШ, Лопсанчуп, 35, тудугжу: Арбитраж судунун тудуун тударына 14 млн. рубль келген, Тудуг яамызы келген акша-хөреңгени мынчага таратпаан. Мынчал барган таварында Москва акша-хөреңги аңгылавазының айыылы туруп болур. Силерниң киржилгеге-биле хурал организастаарының аргазы кандыгы?

Ш.Д.ООРЖАК: Ындыг хурал бөгүн май 4-те, субботада, болган. Бо айтырыгга хамаарыштыр Россияның Арбитраж судунун тудуг эргелели оран-саваның төлөвилелин, ооң инженерлиг хандырылганын болгаш өртектер индексин эде көөрүн негеп турар. Бөгүндө чогуур ведомстволарга бо айтырыгны сайгарга, харыызын вторникте бээр кылдыр даалганы берген мен. Ол акша-хөреңгени дораан тудугже шилчидер, тудугжулар ажылды уламчылазын.

"Промжилстройнуң" тудугжулар бригаданың бригадир Монгуш: Январ айдан бээр ажил төлевирин бербейн турар. Бистиң удуртукчуус Владимир Петрович чаа чылдан эгелээш акшаландырышкын болбаан деп турар.

Ш.Д.ООРЖАК: Бо айтырыгны сайгарып чугаалажыры-биле тудуг сайды А.Б.Свинцова даалгадан бээр мен. Силерге харыызын бериптер.

ОШАЧКИ ажилдакчызы: Бистиң албаныыс тус черниң бюджетинге хамаарып турар. Бистиң ажил төлевири өзер бе? ИХЯ-ның удуртулганының чугаалажы турары-биле алырга, бо айтырыг талазы-биле амдыызында доктаал хүлээп алдынмаан деп турар.

Ш.Д.ООРЖАК: ОШАЧКИ ажилдакчыларының ажил төлевирин өстүрерин бодап турар бис.

Ынчалзажок бюджеттиң дефицит болуп турарын эки билер болгай силер, ооң-биле чыргелештир республика деңгелинде федералдыг өңчү хүлээди бергениниң соонда бюджет күөселдезиниң дөстери нарыыдаан, ажил төлевирин өстүреринге 600 хире млн.рубльди дилеп тывар алаар бис. Ынчанга эргелел аппаратының албан-хаакчыларының, ОШАЧКИ ажилдакчыларының болгаш Чазак Даргазының ажил төлевирин бо чылын өстүрбес бис.

Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчызы: Шагаан-Арыг хоорайда өскүс уругларның пособиен төлөп бербейн турар.

Ш.Д.ООРЖАК: Бо айтырыгны бодумнуң контролюмга алдым. Сайыттар П.А.Морозов болгаш А.Т.Конгар оларга даалганы бээр бис. Кожуун чагырганың даргазы В.К.Пюрюна-биле бо айтырыгны сайгарып көрүңер.

Чадаана хоорайның аптека ажилдакчызы: Компьютер чок болганы-биле Чадаана хоорайның аптекасы дыка берге байдалда турар. Чаа байдалдарга оргтехника чок ажилдаарга дыка берге-дир.

Ш.Д.ООРЖАК: Республиканың дыка хөй аптекалары болгаш албан черлери халас эм хандырылганын шилчип кирген соонда компьютер садып алыр айтырыг шийтирилген. Чадаана аптекасына компьютер бээриниң айтырыг тодаргай-биле чугаалажып көөр бис. Чүге дээр эмерниң персонифицировалдыг учеду кончуг чугула. Бир эвес хуу аптека дугайында чугаа чоруп турар болза, бо таварылгада, оргтехниканы боттарының хөреңгизи-биле садып алыр.

Кызыл хоорайда Энергетиктер кудумчузунда бажыңнарның чурттакчыларындан: Мооң мурнунда бистиң бажыңнарыыс

селхозтехниканың кожууннар аразында каттыжышкынның конторазына хамаарып турган, септелге соонда бистиң өг-бүлелеривис ында чурттап эгелээш. Силер үезинде бисти деткип, ол бажыңга чурттаар чөпшээрелди биске берген силер, электри хандырылганы болгаш капитал септелгени чорударының айтырыгының талазы-биле бисти деткидинер. Ынчалзажок амга чедир Силерниң берген даалганы күүсеттинмээн. Шериг-оол Дизи-жикович, дузалап көрүңер, Силерден улуу-биле дилеп тур бис.

Ш.Д.ООРЖАК: Силерниң айтырыгыңарны шийтирилээр талазы-биле тускай комиссияны тургузар мен. Айтырыг мээң бодумнуң контролюмга турар.

Кызыл хоорайның чурттакчызы: Кызыл хоорайның автооруктары дыка багай байдалда турар. Орук шывының септелгенин кажан чорударыл?

Ш.Д.ООРЖАК: Сөөлгү ийи чылда Кызыл хоорайның дыка хөй кудумчуларын септээш. Чижээлээрге, Московская, Тока, Ленин кудумчуларының септелгенин, Каа-Хем, Суворов, Горная, Пушкин кудумчуларын катап чаартып кылган. Республиканың болгаш хоорайның бюджетинде акша-хөреңгиниң нарын байдалы-биле, орук септелгенин долу хемчээли-биле кылып шыдаас бис. Ынчалзажок хоорай чагырганы-биле Кызылдың автооруктарының оюлган черлериниң септелгенин чорудар бис, хөлүн эрттир урелген участоктарының капитал септелгенин чорудар апаар. Автооруктар болгаш тротуарлар хоорай өңчү болганда, бо айтырыгны шийтирилээриниң дугайында бир дугаарында хоорай чагырганы боданыр журлуг.

БАШ УДУР САГЫНДЫРГАН

Бо чылдың июнь 2-де Кызыл кожууннуң прокуратуразының көдүргөн саналы-биле кожууннуң чуртталга-коммунал ажилдакчы комплекзиниң бүдүрүлгелериниң удуртукчулары биле суму чагыргаларының ажилдакчыларының киржилгеги-биле келир кышка белеткелдиң айтырыгны сайгарып чугаалашкан хурал болуп эрткен. Хуралга "Тываэнерго" ААН-ниң төлээзи, электри энергиязын садып-сайгарар директорунуң оралакчызы С.В.Бахар киришкен.

Кожуун прокуратураның оралакчызы Г.Ю. Монгуш чуртталга-коммунал ажилдакчы удуртукчуларындан кышкы одалга сезонунга белеткелдиң талазы-биле чүү кылдыңанының дугайында

медээден бээрин дилээн болгаш чуртталга бажыңнарында чылыг температуразы чавыс болуп турарының дугайында чурттакчылардан хөй хомудалдар кээп турарын чугаалаан.

Каа-Хем суурнуң чуртталга-коммунал ажилдакчының директору В.Н.Абращенко бодунуң чугаазына чедир кылбайн турар ажилдарына болгаш энергетиктерге өрезинге доктааган. Кожууннуң бо бүдүрүлгениң энергетиктерге өрези 8 млн.рубль четкен.Эң хөй өрелиг суурларга Сукпак, Кур-Чер, Элегес-Аксы болгаш Каа-Хем суур хамаарып турар. Энергетиктер хөлүн эрттир хөй өрелиг суурларны албадал-биле өжүрерин баш удур сагындырган.

Марита ИРГИТ.

Шаңналдар манап турар

Тываның кадрлар белеткээр болгаш мергежилин бедидер күрүне институту эрткен чылдың күзүн республика чергелиг бирги методиктиг ажилдар конкурзун организастаан.

Ынаар химия, орус дыл, даштыкы дыл дээш, оон-даа өске 20 хире эртемнерге эң дээр методиктиг ажилдарны илередири кирип турар. Организакчы коми-

теттиң дыңнатканы-биле алырга, ам-на конкурстун түнелдери илереттинген, шаңналдар тиелекчилерни манап турар. Шаңналдарны июнь 10-да байырыг байдалга тыпсыр. Аңаа башкыларга «төгери столдар», интернет-делгелге, методиктиг кабинеттер база чаа номнар делгелгенин эрттирери база көрдүнүп турар.

Часкы хову ажилдарында

Часкы хову ажилдарында эң хөй тарылга шөлдери Таңды(11405 га), Сүт-Хөл (5300 га), Барыин-Хемчик (4500 га), Чөөн-Хемчик (4250 га), Бии-Хем (5510 га) кожууннарда онаажып турар. Бөгүндө байдал-биле алырга, Таңдыда 6825 га, Сүт-Хөлде 1805 га, Барыин-Хемчикте 2225 га, Чөөн-Хемчикте 1838 га черлерде тараа урезинерин чашкан.

Бо-ла кожууннарда 2-ден 10 чедир организациялар картофельди хөйү-биле тарып олуртуп

турар. Суггарылга Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарда эки чоруп турар. Олар 15 база 27 бригадаларны тургускан. Оларда 300 ажыг кижилер хаара туттунган. Ниитизи-биле алыр болза, республиканың бүгү хевирниң ажилдакчыларында часкы хову ажилдарында 148 бригадала 1035 кижилер ажилдап турар. Суггаттыг шөлдер 33582 га болза, ооң чүгле чартык кези суггарынган. Эрткен чылдың бо-ла үезинге деңгээр болза, ол оранчок куду сан болуп турар. Чойганмаа САТ.

ЧОН ДЭЭШ САГЫШ САЛЫЫШКЫН

Комитет эде түргүстүнган

Кызыл хоорайның социал камгалал комитеди №122 Федералдыг хойлуунуң күөселдезин чедип алыры-биле, 2005 чылдың апрель 1-ден эгелеп, эде түргүстүнган. Ооң мурнунда 6 килдис, 3 салбыр турган болза, амгы үеде 7 килдис ажилдап турар, а 3 салбыр Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызынче шилчээш.

Социал төлевирлер килдизиниң ажилдакчылары.

Комитетте ниитизи-биле 41 кижилер ажилдап турар. Үрениң иштинде ажилыңга мергежиң, аныяктарга үлегер-чижээң көргүзүп чоруурларга Сергей Сагдыевич Донгак, Марта Кыргысовна Шулуу, Долаана Кинешкоповна Очур, Ольга Витальевна Анфалова, Байырмаа Сай-ооловна Хомушкун, Лариса Санчай-ооловна Монгуш олар хамааржыр.

2005 чылдың июнь 1-ниң сан-түңү-биле алырга, 19184 кижилер 28109 уругларга пособиени ал турар. Оларга бот база ажил чок иелер,

азырадыкчызын чидиргенер, бичиизинден тура инвалид арткан уруглар, дилеттирип база шериг албанын эрттирип турарларның ажи-төлү хамааржыр.

Пособиелерни чурттап турар чериниң аайы-биле хоорайның харылзаа салбырларында үлөп турар. Бо хүннерде июнь айның пособиелери бүрүнү-биле шилчигинген. Оон аңгыда, мурнуку чылдарда ай санының пособиени албаан 36 пособие алыкчыларына суд шийтирин езуугаар 78370,50 рубльди база шилчиткен, а 27 кижиге

56388,54 рубльди төлөп берипкен бооп турар.

Республика даңзынче кирип турар 4411 кижиге июнь 1-ге чедир 10489,2 муң рубльди төлөп берген.

Кырганнарда ачы-дуза

Бажыңга социал ачы-дузаны дүрген чедирер "Поддержка" республика төвүн Лидия Алексеевна Васильева 10 ажыг чылдар иштинде удуртуп келген. Төпте ниитизи-биле 16 социал ажилдакчылар ажилдап турар. 1 ажилдакчы 8 кижини неделя дургузунда 2 катап эргип турар.

Янзы-бүрү айтырыгы кижилер кажан-даа үзүлбес.

Чааскаан чурттап турар кырганнарда олар барып, бажыңының иштин арыл-лап, аптекадан эмерни, садыгдан аш-чемни садып берип турар. Хоорайның кайы-даа булуңунга социал ажилдакчылар чедип, боттарына таварып турар бергелерни чоннуң амыдыралы дээш ажып эртип чоруурлар. Кырганнар хөй кезинде черде бажыңнарда чурттап турар. Ындыг кижилерге дуза чедирип баарга, кожоларының ытта-

Оларга күш-ажылдың хоочуннары, тылдың ажил-ишчилери, реабилитацияга таварышкандар, политиктиг репрессиядан когарааннар хамааржыр.

Июнь 8 — СОЦИАЛ АЖЫЛДАКЧЫНЫҢ ХҮНҮ

интернаттарже чорударына үлүг-хуузуң база кириштирип турар. Азыраар, хайгаараар кижизи чок арткан кырганнарның чанында чурттап турар кожолары бо төпке кээп, билдире кирип, оларга дузаны кадып турар.

Кылыр ажылы берге-даа болза, ажилыңга сеткилинден бердинген, үр чылдарда ажилдап чоруурларга Светлана Николаевна Күжүгет, Оксана Мижит-ооловна Ооржак, Любовь Аракчаевна Ооржак олар хамааржыр.

Субсидия ажылы база немешкен

Коммунал ачы-дуза чедирелгениң айтырыгларын апрель айдан эгелеп, "Бистиң бажыңыыс" МУБ-дан социал камгалал комитединче шилчиткен. Ол айтырыгларны харыылаар килдисти Урана Байлаковна Байкара удуртуп турар.

Л.А.Васильева хүлээп алышкын үезинде.

Килдисте чүгле 4 кижилер хунде ортумаа-биле 80-90 хире кижини эрттирип турар. Компьютерлер кош-тунмааныңдан шупту ажилды хол-биле кылып турарына хөй үе негеттинип турар. Ам чүгле акшаландырышкын соонда байдал ескерлип болур дээрзинге ажилдакчылар бүзүрөп олурар.

Ниитизи-биле 3248 өг-бүлө 2559428,50 рубльге

субсидияны алган бооп турар.

Чоннуң чуртталгазы дээш сагыш човап чоруур социал камгалал шугумунда ажилдап чоруурларга профессионал байырларын таварыштыр чедишкенин, ажил-ижинге ам-даа хөй чаартылгаларны, амы-хууда аас-кежиктиг болурун күзеп каалы. БАЙЫРЛАЛЫҢАР БИЛЕ!
Римма ЧАВЫНЧАК.

ПАРЛАЛГА — ЧОННУНҮНҮ

«ЫНАНГАННЫҢ
БАЖЫН ЫТ ЧИЗИН...»

Тыва Республиканың кол саң-хөө документизи — 2005 чылдың бюджетин бадылаар талазы-биле ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы дөрт ай иштинде тудуп келгеш, арай боорда бадылап берген болгай. Ол бадылаарда, республиканың массалыг информация чепсектериниң бюджетинден барык-ла 10 млн. рубльди үзе кезип аппараттары кончуг дүвүрэнчиг айтырыгларның бирээзи кылдыр тургустунуп келген. Ажыы-биле чугаалаарга, номчукчуларның соңгуп алганы хүндүлүг депутаттар, боттарының-на соңгукчуларының информация алыр конститушчу эргезинче дорт-ла халдааны билдинип турар. Кажан депутаттар соңгуп мурнунда соңгукчулар-биле ужурашып тургаш, чүгле алдын даглар аазавайн турганыңарны сактып көрүңер даан.

«Шын» солун бо чылын үндезилеп тургустунганындан бээр 80 чыл юбилейин демдегледип эрттирер, эң-не хөй номчукчуларгы (ам бо хүнде оон тиражы 10 муң экземпляр чедип турар), республиканың төөгүлүг хоочун солуну. Тываның социал-экономикиг хөгжүлдезинге, тыва национал бижикти непередиринге, бижик билбес чорукту узуткаарыңа, литератураны, тыва интеллигенцияны белеткээринге, хевирлээринге, тыва журналистиканы хөгжүдеринге төлептиг үлүг-хуузуң кириген. Депутаттарның билиг-билди чок хөделишкенин-риниң уржундан «Шын» солун акша-төгерикиң кызагалыңа таваржып келгенинден, солунуң ажылдакчылары кызырылдага таваржып, юбилейлик чылында солун хоочун журналистеринден чарлыр ужурга таварышкан.

Шынын чугаалаар мен, депутатка депшидип тургаш массалыг информация чепсектериниң ажыын көрбээн депутат чок-ла болгай.

Бо хүнде 10 муң хире экземплярлыг «Шын» солунуң хөй нуруузуң көдээ кожууннарның чурттакчылары чагыткан болуп турар. Экономикаг кризистин соонда көдээ чоннуң амыдыралының деңгели дыка кудулаан. Колхоз, совхозтар буурап дүшкөн, ажыл чок кижилерниң саны көвүдээн. Акша-төгерикиң нарын байдалы турза-даа, көдээ чурттакчылар тыва дылда үнүп турар солуннарны кончуг идепкейлиг чагыдып ап турарлар. Чамдык суурларда «Шын» солуну үш-дөрт өг-бүлө эмгеглиг тургаш чагыдып алгаш, ээлчеп номчуп турарын база көрдүм.

Көдээде чурттап чоруур хөй малчыннарывыста радио, телевизор бар эвес, оларның чаңгыс

медээ алыр чепсээ — «Шын» солун-на болгай. Көдээ кижилерниң сеткили биче, бүзүрээчел, дузаарга болгаш силерниң чаагай сестеринерге бүзүрээш, соңгуп каарга, оларның медээлер алыр конститушчу эргезинче дорт-ла халдааныңар шуут чөгөнчиг болду. Бир эвес көдээ кожууннарның соңгукчулары эвес болза, Хоойлужудулга палатазыңа депутаттарның соңгуптурары берге-ле турган боор. Бир эвес силер кожууннардан соңгуптурар депутаттар көдээ чурттакчыларның конститушчу эргезин чөптүг камгалаан болзуңарза, шак мындыг чөгөнчиг шийтпир хүлээп алдыңар турган. «Кешкенде — хеме херээ чок, көшкенде — төвө херээ чок» деп тыва чоннуң мерген үлегер чугаазын сактып көрүңер даан. Дараазында соңгуптурар (ол ам удавас болур) хөй-ле аазашкынныг программаңар тудуп алгаш, соңгукчулар-биле ужурашып чедер берзинерге, ынчан арныңар бир кызар чадавас.

Депутат дээрге чоннуң эргечегире бүзүретиңер төлээзи. Ол доктаамал эвес эргечегире дээрзин кончуг эки билер силер. Соңгуптурар үениң иштинде соңгукчуларның эргезин камгалаар, оларның чагыгларын күөсөдир, кожууннарның, республиканың социал-экономикиг хөгжүлдезинге хамаарыштыр хоойлуларны чогаадып ажылдаар хүлээлгелиг болгай силер. «Ол хүлээлгениң күөсөдип шыдап тур бис бе?» деп, боттарыңардан айтырып көрүңерем? Шынап-ла, бо чыыштың Хоойлужудулга палатазының депутаттары Тываның төөгүзүңге «алдын» үжүктөр-биле кири бижиттинер боор силер. Соңгуптурар алгаш, палатаның даргазын соңгуп чадап, чайны

өттүр хуралдадыңар. Ам республика бюджетин бадылап чадап кааш, РФ-тиң Чазаанга чедир чаргылдамкан чаңгыс регион болуп турдувус. Оон эрткеш, республиканы даштындан удуртулгаже кириер деп коргунчуг айтырыг база көдүрүп турдунар. Экономикаг кризистин кончуг берге чылдарында безин, республика бюджетин чииги-биле бадылап ап, массалыг информация чепсектериниң хөргезинче халдавайн турган болду ийин. Республиканың экономикаг байдалы кончуг нарын турза-даа ТР-ниң Чазаа чаңгыс-даа солуну дүжүрериниң дугайында айтырыг тургустунуп келген.

Хоочун журналист Артык Ховалыгың «Парлалгага удур — чонга удур» деп чүүлүңе хоорайдан депшиткен депутат З.Н. Сат башкылар дээш туржуп, солуннар акшазын ынаар чая баскан деп бижээн болду. Зоя Назытыевна көдээ чоннуң амыдыралын эки билбеси-ле шын турган боор. Каа-Хем кожуундан соңгуптурар депутат В.Г. Вальковтуң кожуунуң чурттакчылары «Шын», «Тувинская правда» солуннарны номчувайн турар дээнин шуут элдепсиндим. Хүндүлүг, Виталий Григорьевич силерге мону сагындырып каайн, бо хүннерде Каа-Хем кожуунуң 11 чурттакчылыг суурларының чаңгыс Сизимде «Шын» солунуң чагыдылгасы чок дээрден башка, аркан суурларның шуптузуңда «Шынын» чагыдылгасы бар. Сизимде чаңгыс-даа тыва старовер чок дээрзи моон билдинип турар-дыр.

Хоойлужудулга палатазының мындыг хөделишкенин өөренип көргөш, кожавыста регионнарда байдал кандыг ирги деп база сонургап көрдүм. Алтай крайының улус депутаттарының 2004 чылдың ноябрь 9-та хүлээп алганы «Алтай крайда массалыг информация чепсектеринге экономикаг деткимче көргүзүңерниң дугайында» хоойлуга таваржы

бердим. Ол хоойлунуң бирги чүүлүңде, МИЧ-ниң материал-техниктиг баазазын хөгжүдөр талазы-биле деткимчени крайың бюджетинден чорударын айыткаш, ажылдап турар журналистерниң профессионал мергежилдин бедидериниң чарыгалын 100 хуу, полиграфия ачы-дуза чарыгалының 50 хуузуң, солун саазының өртээниң чарыгалын 100 хуузуң болгаш өске-даа чарыгалдарны крайың бюджетинден бээр көрдүңер. Хөй чон чурттап турар улуг край безин массалыг информация чепсектерин кайы хире деткип турар-дыр. Ол силерге өөредиг болур чадавас дээш мону чижекке кирип олур мен.

Депутат В.Сафрин солуннар боттары акшаны ажылдап алзын деп айтырыгың көдүрүп турган болду. Орус дылдыг кижилер болгаш ооң ынча дээр чөптүг деп бодаар мен. «Тувинская правда» солундан аңгыда, бюджетте турар солуннарның колдуу тыва дыл кырында үнүп турар болгай. Тыва чон национал дылывысты, культуравысты чидирбээн, ону непередип, хөгжүдүп чоруу ор бис. Ону эрткен чылын Тывага болуп эрткен Азия дипте чурттап чоруур этниктиг тываларның улуг чыыжы бадыткаан. Бистиң чаңгыс дөстүг төрөл чонуус, ак-көк Тывага келгеш өөрүп, биске чоргаарланып чанганын канчап уттур бис.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарының материалдары «сарыг» солуннарга үнүп турар боорга база чөгөнүр мен. Ажыы-биле чугаалаарга, ол солуннар каракты өө бээр материалдарны парлар, Чазакты бактап, националдар аразында чөрүлдээр тургузарыңа эпиг байдалды дилеп чорууруң билбес кижилер чок-ла болгай. Республиканың Чазаа кылган ажылының отчедун чыл санында чонга берип турар. Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының кылган ажылының отчедун кижилерге дыңнавас боор чүвөл? Оларны чон

соңгуп каан болганда, чоннуң мурнунга отчедун бээр хүлээлгелиг. Оода чадаарда Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюннуң бо ажылдап келген чылдарында «Шын», «Тувинская правда» солуннарга чаңгыс-даа катап материалы үнгенин көрбөдүм. Аңаа көөрдө, «Плюс информ» солунда доктаамал үнүп турар.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарының Чазаа-биле аразында тургустунуп келген чөрүлдээден, шак мындыг чидиг айтырыг тургустунган. Кижилер бодап көөргө, кандыг-даа айтырыгың чөптүг шийтпирлеп ап болурунуң аргазы турар учурлуг. Палатаның үш удуртук даргазы: В.М. Оюн, В.Г. Вальков, Б.М. Балчий-оол Чазаага ажылдап тургаш, Чазаактың деткимчези-биле депутат кылдыр депшип үнген кижилер деп дыңнаан мен. Чазаа Даргазы Хоойлужудулга палатазы-биле эпиг-чөптүг ажылдаарын бодааш, бодунуң бирги оралакчызыңа ажылдап чораан В.М. Оюнну 11 катап соңгуптурарга, колдуу албадал-биле палатаның даргазыңа олуртуп каарга, тыва улустуң «Ынанганының бажын ыт чизин...» дээн үлегер чугаазында ышкаш, шуут дедир баарга, кайгаар-дыр мен.

Улуг кыдат чон чуртка чоруткан реформаны экономикадан эгелээн болгаш дүрген сайзырап чоруй барганнар, а Россия реформаны политикадан эгелээн болгаш хөй чыл иштинде «шуугажып», улуг бергедээшкениң таваржып келгеннер. Бистиң республикада политиктиг кризис бодунуң деңгелин алып бар чыдар. Бо колдуунда бистиң соңгуп алган хүндүлүг депутаттарының аразында Россия деңгели «политизированный» кижилерниң тыптып келгени улуг рольду ойнааны чугаажок. Ам болур соңгуптураларда, (ол удавас болур деп үстүңде база демдегледим), угаан-сарыылдыг болуп көрээлиңер, хүндүлүг чонум.

Хевек ХЕЙМЕР.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың хемнер, хөлдериңге үүргене чажар үеде балык камгалалын күштелдирериниң хемчеглериниң дугайында

2005 чылдың май 26 № 670 Кызыл хоорай

Республикада балык үүргенелээр черлерниң камгалалын күштелдирер база төтөглекчи чорукту болдурбас, балык үүргенелерин кадагалаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың хемнер, хөлдериңге төтөглекчи чорукту болдурбас, балык үүргенелээр черлерни камгалаары-биле 2005 чылдың май 28-тен июнь 28-ке чедир шалыпчы айны чорудар.

2. Тыва Республиканың хемнер, сугларыңа төтөглекчи чорукту болдурбас база балык үүргенелээр черлерни камгалаар шалыпчы айны организастан чорударыңа ажылдаар бөлүктүн составын бадылаар.

«Тыва Республиканың девискээринге коммунал ачы-дузазының болгаш чурттаар оран-сава төлевиринге хамаатыларга субсидия бээриниң байдалы болгаш чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың декабрь 22-де №1172 доктаалының күжүн чидирген деп санаарының дугайында

2005 чылдың май 26 №664 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазааның 2004 чылдың август 30-де №444 «Коммунал ачы-дузазы болгаш чурттаар оран-сава төлевиринге субсидия бээриниң дугайында» доктаалын Россия Федерациязының Чуртталга кодекзинге дүүштүр Тыва Республиканың хоойлужудулга чурумчудар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың декабрь 22-де №1172 «Тыва Республиканың девискээринге коммунал

3. Республиканың хемнер, хөлдериңге төтөглекчи чорукту болдурбас база балык үүргенелээр черлерни камгалаарыңа шалыпчы ай чорудар хемчеглерниң планын бадылаар.

4. 2005 чылдың май 26-дан июнь 10-га чедир балык үүргенелээр үеде балыктаарының бүгү хевирлерин республикага хоруур.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солунга парлар.

6. Бо доктаалды күөсөлдөзүн хайгаарарын балык тудар агентилеге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

ачы-дузазының болгаш чурттаар оран-сава төлевиринге хамаатыларга субсидия бээриниң байдалы болгаш чурумунуң дугайында» доктаалының күжүн чидирген деп санаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлар.

3. Доктаалды күөсөлдөзүниң контролун Тыва Республиканың Чазаа Аппаратының контрол эргелелиңе дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

2005 чылда Тыва Республиканың девискээринге «Трактор» операциязының профилактиказын эрттирериниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалы

2005 чылдың май 18 №628 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Юстиция яамызының 1995 чылдың январь 27-де №785 доктаалы-биле бүрүткеттинген, Россия Федерациязының девискээринде тракторларның боду чоруур орук-тудуг болгаш өске-даа машиналарның база боду чоруур машиналарның техниктиг байдалының күрүне хайгааралыңа прицевтер болгаш техниканың өске-даа хевирлеринге күрүне бүрүткелиниң чурумун хажыдып турар фактыларны болдурбас сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2005 чылдың июнь 1-ге чедир дүшкен көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң адынга санаттылып турган тракторларның, тараа ажаар комбайннарның болгаш өске-даа техниканың бүрүткелин чорудар болгаш ээзи чок техниканы чаа ээлеринге дамчыдып бээр ажыл-агый яамызы (Свинцов), Өөредилге болгаш эртем яамызы (Морозов) 2005 чылдың июль 1-ге чедир техниктиг хайгаарал албаныга бердинген форма езугаар ведомстволарның адаанда турар бүдүрүлгелерге хамааржып турар тракторларның, бульдозерлерин, орук-тудуг, ыяш белеткээр болгаш өске-даа машиналарның дугайында медээлерни бээр.

2. Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы (Лавриненко), Улетпүр яамызы (Ооржак), Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый (Барыбин), Бойдус ажылгал яамызы (Долгар), Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызы (Свинцов), Өөредилге болгаш эртем яамызы (Морозов) 2005 чылдың июль 1-ге чедир техниктиг хайгаарал албаныга бердинген форма езугаар ведомстволарның адаанда турар бүдүрүлгелерге хамааржып турар тракторларның, бульдозерлерин, орук-тудуг, ыяш белеткээр болгаш өске-даа машиналарның дугайында медээлерни бээр.

3. «Трактор» операциязының профилактиказын ийи чада-биле эрттирер: Тыва Республиканың 2002 чылдың сентябрь 24-те №719 доктаалы-биле бадылаан, Тыва Республиканың девискээринге «Трактор» операциязының профилактиказын чорударының дугайында дүрүмгө дүүштүр 2005 чылдың июнь 1-ден 30-ге чедир, сентябрь 1-ден 30-ге чедир.

4. 2005 чылда «Трактор» операциязының профилактиказын чорударының талазы-биле ажылчын бөлүктүн составын бадылаар.

5. «Трактор» операциязын эрттирериниң талазы-биле ажылчын бөлүктөрү тургузуп, оларны транспорт болгаш кывар-чаар материалдар-биле хандыраар кожууннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагыргаларыңа сүмелээр.

6. Тыва Республиканың боду чоруур машиналарның болгаш өске-даа техникаларның байдалының талазы-биле ажылчын бөлүктөрү «Трактор» операциязының профилактиказының түңнелин дугайында техниктиг хайгаарал албаныга кириер түңнел отчеттун хевирин бадылаар.

7. Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилел (Оюн) бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлар.

8. Доктаалды күөсөлдөзүниң контролун Чазаа Аппаратының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдөзүн эргелелиңе (Кадралеевага) дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кезер-эмчи кижилер бир янзы аажы-чаңныг, салым-чолдуг, улустардан өске амытан болур чорду. Ону бодумнуң суглуг караам-биле көргөн, судалдыг холум-биле туткан кижилер мен. Ону дыннааш, кым-даа кайгаар, хараар, элдепсинер апаар. Мен аңаа бодум-на бүзүрээр мен.

Мээң дунмам бар. Валерий Петрович Насюрюн дээр. Кижилерден ылгалыр онза чүүлү-даа чок кижилер: кезер-эмчи, хирург. Бистиң бо болбаазын үевиште анаа-ла албан-хаакчыт кижилер ышкажыл. Ынчалза-даа хуулгаазын аажылыг кижилер. Ол Красноярскиниң медицина институтун доосту. Ында база-ла онза чүве чок.

Бир катап чазын мыйыс үезинде Эжымче аңнап үнүпкен бис. Улуг-Хемниң Буура баштары черле солун черлер болгай: Чиндин-нээш, Ыргайты, Хам-Дыг суг-суг дээш, баар. Эң-не көскү чери ол, Буура дааның кырында кырлаң хая кажарарып чыдар. Шаг-шаанда улуг үер болганда кижилер амытан-ның үези орта артып калган чүве дижит. Буура даг бажыңга ийи кады төрөөн алышкы артып калган. Ам канчаарыл деп айтырыг туруп келген: кижилер амытан-ның когу оң-биле үстүр бе азы артып каар бе? Тоолчургу чугаа-дыр ийин.

Мындыг таварылгаларда херээжен кижилер черле эрлерден угаангы. Бо таварылгада херээжен дунмазы бир черже кара чааскаан чорупкан-дыр. Акызы кыс дунмазын дилеп чорупкан. Бир черге кээрге, куу малгаз-биле арнын бораттынып алган, кижилер таныыр аргажок херээжен кижилер чыткан. Ам канчаар бүгү өртем-чейде эр, херээжен ийи кижилер артканда, чыпшыңчыр апаар. Та оон соонда болур чүвези, та болбас чүвези. Оон-на кижилер үези үзүлбээн чүве дээр. Ынчалза-даа кады төрөөн ийи алышкыны уруглары бичии болган. Шагда болза улус улуг, чаагай чораан чүве дижит. Ам канчаар кижилер үезин үзэр эвес, ол хевээр чурттаар апаар. Шаг ынчаар-Улуг-Хемниң Буура дааның кырында кады төрөөн эр, кыс алышкылардан кижилер үези артып калган чүве дижит. Шагда Улуг-Хем кожууну

Буура кожуун деп адап турган. Ам Улуг-Хем кожуун дээр апарган-дыр.

А мээң дунмам Валерийниң салым-чолу бир янзы болган. Оон бир дугаар кескен амытаны кижилер-даа эвес, а хайыракан (!) болган.

Эжымге чорааш, дунмазы-биле мынчанган кижилер-дир. Бир аал хойтпак тип берген, өске аалдарда улус хөй боорга, олардан түвексингеш, аал кедээзинче ак ийже үне берген. Орта арагазын шөлөөн ижип органнар-дыр. Ынчап олурларда, адаандан адыг кы-

болгаш ортопедия талазы-биле курузун 1976-78 чылдарда бүрүнү-биле дооскан. ССРЭ-ниң ЭА-ның А.В.Вишневский аттыг кезер эмнелге талазы-биле янзы-бүрү өртеннерни эмнээриниң курстарына өөрөнгөн. Москваның Н.И.Пирогов аттыг эртем-шинчилел курузунга ортопедия болгаш травматология институтунга барып билин бедиткен. ССРЭ-ниң МЭА-ның Вишневский аттыг институтунга өртеннер халавының курстарына база өөрөнип чораан.

Ат-сураа билдингир Анна Намбыраловна (Дакий-Сүрүң) Торжу ол-ла болгай. Тываның баштайгы медицина ажилдакчыларының бирээзи бо кырганны билбес кижилер чок. Максим Горький-биле таңцылаан чаңгыс борбак тыва кижилер.

Валерий Петрович кончуг ажилгыр кижилер деп чугааладым. Ажылы ол хире чай чок хирезинде өг-бүлениң ажил-агыыңга та канчап четтигип турар кижилер ийиан. Оон дачызы улуг. Өстүрүп турар ногаа, чимизи эндерик.

Республика эмнелгезинде янзы-бүрү салбырлар бар: ылаңгыя өрттеннер салбыры, ында чүгле өрттенген кижилер эвес, доңган, бертик-межелден качыдаан улус база чыдып турар. Оларны Валерий Петрович эмнеп турар.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг, үре-түннелдиг ажылы дээш хирург Валерий Петрович Насюрюнга Б.Н.Ельцинниң чарлыгы-биле "Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи" деп хүндүлүг атты тывыскаан. Ол дээрге улуг алдар болгаш хүндү-дүр.

Өртеннер салбырында эмнедип чыдарларның аразында кандыг-даа кижилер бар: чүгле өрттенген эвес, доңуп-дожаан, бертинген... Оларның колдуу боттарының буруузу-биле арага-дары ижип, соок кыжын кудумчуга ужуп калгаш, хол-будун доңуруп, үжүдүп алгаш келирге, эмчилер хүлээп ап турар. Ынчангаш кезер-эмчилер ол улустарның доңган, үжээн хол-буттары одура кезип, ап каар ужурга таваржып турар. Өртеннер салбырында ийи буду, ийи холу-даа чок кижилер ында эмнедип чыдып турар. Ада-ие, төрелдериниң хайгаарал чогуңдан изиг сугга, изиг отка өрттенген бичии уруглар база кирип турар. Ынчангаш бо салбырының эмчилериниң, сестраларының ажылы нарын болгаш харысалгалыг.

Хирург В.П.Насюрюн хол-буттунг үрелишкиннерин консервативтиг болгаш оперативтиг эмнээриниң арга-методтарын шиңгээдип алган онзагай эмчи. Оон аңгыда янзы-бүрү кезиш-

кинерни кылып турар: ижин-баарның балыындан эгелээш, сөөк-дакка чедир. Оларның хөй кезин чедишкенин болгаш үре-түннелдиг болуп турар.

1993 чылда В.П.Насюрюн Россия Федерациязының чанында аттестация комиссиязын чедишкенин эрткен болгаш РФ-тиң Кадык камгалал яамызының дужалы-биле аңаа дээди эмчи-травматологтунг категориязын тывыскаан.

Хирург кижилер төрүмелинде кандыг-бир-ле им-демдектиг болурун, аңнап эгелээриниң мурнунда, хамыктың мурнунда адыг боол-ла каанын бо чүлдүң эгезинде бижээш мен. Валерий Петрович ниитизи-биле чеже кезишкенин кылган деп бодаар силер? Ол бүгү ажилдап келген чылдарының дургузунда 26000 ажыг хирургтук кезишкенин кылган. Ол дээрге эвээш эвес түңнел. Оон иштинде Москвага безин 131 кезилдени кылган. Бо дээрге чонун аарып чоруур човулаңы дээш оон кылып чоруур ак сеткилдиг күш-ажылы-дыр.

Шынын сөглээр мен, чоннун аразындан доктор Валерий Петрович ышкаш эмчилерни тывары берге.

Маңаа үндезилээш, мээң-не бодалым тодаргай: шылгараңгай хирург В.П.Насюрюнга Тыва Республиканың Улустунг эмчизи деп хүндүлүг болгаш алдарлыг атты тыпсыр үе келген. Ону бүгү тыва чон деткир деп чазыг чок идегелдик мен.

Хирург болуп төрүттүнери салым-чаян-дыр.

Эжым аксында улуг көжээ даш бар. Оон кырында кижилер бажы хире хая бар. Чамдык ылчың кижилер азы тенек оолдар ол хаяны кежээ чаны-биле эртип чыткаш, черже дүжүр октап каарга, эртинде база катап-ла көжээзиниң кырында үнүп келген хирург дижит. Кезер-эмчи, хирург кижиниң салым-чаяны ол эвес ийиан? Ламалар, хамнар база чаян дестүг болгай.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ, Тываның Улустунг чогаалчызы, XX векте Тываның алдарлыг кижизи.

2005 чыл. Апрель.

КЕЗЕР-ЭМЧИ

Ылбезивис кижилер дугайында чугаа

лаштап үнүп келген. Ам канчаар, олчага олча улажыр, эътке эът улажыр болгай. Боозун шыгаай туткаш, мажызын базыптарга, адыг ол черинге алчаш дээр.

Валерий Петровичниң бир дугаар өлүрген аңы-даа, бир дугаар кескен кижизи-даа адыг болган. Хирург бооп төрүттүнери база анаа эвес чүве бооп-тур. Кандыг-даа чүвеге салым-чол деп чүве турар. В.П.Насюрюн оон соонда улуг хирург болган. Республика эмнелгезиниң өртеннер салбырының улуг эмчизинге томуйлаан. Оон ам-на тоол-домак эгелээш. Кандыг улуг кезишкенин, кандыг таварылгалар турбады дээр.

1-ги аттестационнуг ажылы республика эмнелгезиниң өртеннер салбырына 1993 чылдын январьда Кызылга болган. Ону салбырының эргелекчизи В.П.Насюрюн удуртуп чоруткан. Хирург тускай эртемниң аайы-биле ол 1968 чылдан бээр ажилдап келген. Дыка хөй специализацияларны болгаш билиг-мергежилер бедидериниң талазы-биле хөй-ле курстарны Москва, Ленинград, Новосибирск, Красноярск дээр ышкаш хоорайларга эрткилээш.

Чижээ, Москваның ийи дугаар Н.И.Пирогов аттыг күрүнениң медицина институтунунг клиниктиг ординатуразының травматология

В.П.Насюрюн институт дооскан соонда, Балгазынга бир чыл хирургтап ажилдаан. Оон республика эмнелгезинге травматолог-ортопедтеп ажилдаан. Москвага ординатурага билин бедиткен соонда, эр болгаш херээжен улустунг травматологиязынга хол-буттунг салаа-сайгыдын эмнээр салбырына база өөрөнип турган. Хөй-ле клиникаларга, институттарга өөрөнип чоруп тургаш, бүгү кезишкенин методиказын улам ханы өөрөнип алган. Ол бичии уругларның ортопедиктиг аарыгларын эмнээриниң Тывада үндезилекчизи. Бичии уругларның бертинип-межелер таварылгаларын болдурбазының талазы-биле улуг ажилды кылып турар.

Хирург В.П.Насюрюн аажок күш-ажылга ынак, эртем-билини, мергежили бедик эмчи. Оон өөнүң ишти Галина Ивановна Насюрюну Тывада билбес кижилер чок. Ол почтаның харылзаа шугумун үр чылдарда удуртуп келген. "Россияның алдарлыг электриси" деп баштайгы хүндүлүг аттың эдилекчизи, Тываның алдарлыг кыстарының бирээзи. Чон аразында эң хүндүткелдиглерниң бирээзи.

Насюрюндарның ийи кызы ада-иези дег төлептиг кижилер болган. Уйнуктары эки өөрөдигелиг, сагылга-чурумнуг. Галина Ивановнаның авазы ам 94 харлыг.

ТЭЭЛИ ОРУУ

Эрткен чүс чылдың төнчүзүндө азы 1995 чылдан эгелеп Хандагайты — Торгалыг аразының аргыжылга автооруун кызыгаарны оюп эртери-биле Улаатай бажын таварып Тээли дааның шыпшык бажы-биле чазгалыг оруктунг тудуун "Тыва автоорук" эргелели (С.С.Санаа) Тыва Республиканың Чазааның деткимчези-биле кылып эгелээш.

Аъттыг кижилер хамаанчок, чадаг кижилер безин арай боорда ужу-туруп чорааш ажар черлеп, чазгалыг орук кылыр үле-херек Ак-Довурактың №3, Абазаның, Кызылдың орук-тудуг-септелге эргелелдериниң орукчуларына онаашкан. Шынап-ла, чүү дээр боор, үстүнде организацияларның ажилдакчылары-даа, ажилчына-ры-даа далай деңгелден безин 3 километрге хензиг-ле четлес черлеп, орук кылыр дээш кызып-ла ажилдааннар ийин. Ол дугайын алыс бодум, ол чер чурттуг кижилер болгаш ийи караам-биле көрүп эртим. Чайгы үеде авамның чайлаа болур, амгы Тээли аттыг өртөөл турар чонда ады алгаан кайгамчык одар-белчириг, чечек-чимизи-биле хөлбөңейнип чыдар Улуг-Чайлаг ол-ла болгай. Ак-Довурактың орукчуларының өртөөли оон ийи километр хире черге, Тээли хемниң бажыңга турган.

Бо орукту кылырынга эң берге черлери амгы 32-ги километрден 47-ги километрлер аразы болган азы Улаатай хемден эгелээш амгы "Тээли" өртөөлинге чедер чүве. Үжен ийиги километрден эгелээш, кадыр тайганың ийи-биле хаядашты чазылдырып, теспип тургаш арт кырынга чедир кылып алыры турган. Көрдүнгөн акша-көпөөк шалыңга хамаанчок, кывар-чаар материалдар, артык кезектер садып алырынга чедишпейн баар турду. Ай-айы-биле ша-

лың албайн, карак кызыл ажилчыны, шыдамык кижиниң шыдажыр чери ол.

Дөртөн бирги километрден бо оруктунг эң бедик чери далай деңгелден 2816 метрде турар. Мында тыва улустунг шаг-төөгүден оваа тургузуп, саң салып, чажыг чажып, чалбарып эртер езу-чаңчылдарын сагып, баштайгы овааның дажын ТР-ниң баштайгы Президентизи Ш.Д.Ооржак салган. Ынчангаш бо хүннерде эрткен-дүшкен чон ону "президент оваазы" дээр апарган.

Бо оваадан "Тээли" деп өртөөл турар Улуг-Чайлагга чедир орукту үстүрүп кылыры база-ла белен эвес болган. Оруктунг кырыкы кадын аштап-арыглаары-биле 30-40 сантиметр ханыладыр үстүрерге-ле, мөңгө дош таваржыр. Кышкы үеде бар турган техниканы шуптузун каапкаш, үстүнде организацияларның ажилчына-ры боттары таңныылдап кыштаар турду. Орук-чирик чок тайганың тайгазынга хар-хөртүккө дугладып, ажы-чеми үстүп, кандыг хилинчекти көрбедилер дээр. Ынчалза-даа Улаатайның болгаш Чозаның чоок-кавыда малчын аалдары улуг дузаны көргүзүп, ады-хөлүн берип, аыш-чемни чедирип берип турдулар. Оларга: "Улаатай" хойжу бригаданың малчыны Эзир-оолду, "Чоза" хойжу бригаданың малчыны (ол ам бистиң аравыста чок) Дажы-Даваа Кууларны онзалап демдег-

лээри артык эвес. "Езулуг чаагай сеткилдиг малчынар" деп орук ажилчына-ры мактап турганын дыңнап чордум.

2000 чылда бо оруктунг кол ооргазын кылып, шенелде кышты Ак-Довурактың орук ажилчына-ры эрттирген. Кызыгаарны хагбайн турганындан чон колдуунда эрттирилге постуларын таварып эртип турган. 2001 чылдан эгелеп, Тээлилеп, долганып ажар орукту Ак-Чыраага чедир Өвүрнүң орук-септелге-тудуг участогу ажаап-хайгаараар кылдыр алган. Моолдун кызыгаар ишти-биле аргыжар оруун шуут хаган.

Баштайгы дээрзинде бо оруктап эрткен чорумалдар эвээш эвес ужураалдарга таваржып тургулаан. Кадыы кошкак, хан базыышкыны улуг кижилер дорт-ла машина-нада эмчиге кирип тургулааны база бар. Беш божуур кижиниң үжү кел-сал-ла, чиик-чаагай божаан таварылга-даа тургулаан. Апрель төнчүзүндө Би-Хемден чорумалдар, чайгы молдурук идиктерлиг келгеш, дискет чедир хар-хөртүккө дүжүп-даа турган.

Хандагайты — Ак-Чыраа аразының чазгалыг оруунун хайгааралын болгаш септелгенин Хандагайтының орук участогу алганындан бээр эвээш эвес ажилдар кылдырган. Улаатай, Хандагайты хемнерде бетон көвүрүглерни Кызылдың көвүрүг-тудуг эргелели кылгаш, биске хүлээткен. Бойду-тун баш удур көрдүмүзүн үер-халаптары бо көвүрүглерниң ындыкы-бетик талаларында сайдажын чуй шаап, үрегдеп турган таварылгалар тургулаан.

Кышкы үеде тайга-таскыл ажилдыр оруктунг чер болгаш хар

хөртүктээр черлер хөй болуп турар. Ынчалза-даа, ындай байдалдан "Тээли" өртөөлинде хар октап чаштырар техника бар болганындан, чогуур өй-шаанда аштап, чоннун аргыжылгазын үзүктелдирбейн турар. Ниити оруктун хайгааралын, ашталгазын кылып чорударына кызымаккай чоруун көргүзүп, эки ажилдап турар ажилчына-рыга тракторист Вячеслав Түлүштү, таңныыл Михаил Донгакты база орук ажилчыны Валерий Монгушту демдеглээри күзөңчиг.

2005 чылдың чайгы үелеринде бо орукту харылап турар бистиң бригаданың мурнунда эвээш эвес ажилдар көрдүнгөн. Чижээлээрге, автооруктунг 75-77-ги километрлеринге 2 км орукту сайлаары, сай алыр карьерни чаартып кылыры база "Тээли" өртөөлин септеп-селири болур. Ол ышкаш, амгы үеде оруктар кыдыында чагыларны чугайлап, дозулаары, орук демдектерин четчелеп кылыры дээш, өске-даа ажилдарны планнап турар бис.

Моон мурнунда чылдарның кыштары бо чылгы кышка көөрдө, кончуг берге, хаттыг, чаъстыг, хөртүктүг болуп тургулаан. Эрткен чылын бистиң бригада май 28-ке чедир арт кырының хөртүүн аштап турганын чугаалаарга четчир. Бо бүгү бергелерни ажып эртеринге арга-сүмезин берип, ажылывыска дузалажып чоруур республиканың Орук агентелиниң специализи, удурткучуус В.Д.Саттын үлүг-хуузу эвээш эвес. Ынчангаш бо чылын бистиң орук организациязы тургустунганындан бээр 40 чылын демдегледип эрттирер. Юбилейлиг чылда харылап турар оруктарывысты бедик деңгелге ажаап-тудуп, чоннун аргыжылгазынга таарымчалыг байдалды тургузар бис.

Валерий ДУВЕКЕЙ, бригадир.

СПОРТ СПОРТ Хол бөмбүү

Алтай крайның төвү Барнаул хоорайга эрткен айда Россияның өрөникчилер аразыңга ийи дугаар чайгы спартакиадазы болуп эрткен.

Кол судья Н.К.Русиков, кол секретарь Е.В.Клюева маргылдааны бедик деңгелге организа-таан. Тываның чыынды командазынга арга-сүме кадып, хөй тренерлер сагыш човап турганын демдеглээри өөрүнчүг. Ылаңгыя мээң эжим, Читаның чыынды командазының тренери Александр Тангыт-оол биле Николай Краснов, Красноярск крайның тренери Павел Морозов, Кемеровонунг тренери, Сергей Ишков. Барнаулдунг тыва студентилери бистиң ойнакчыларывысты хөй-аът кирип, "аарып" турдулар.

Түннелде 1-2-ги черлерни Чита облазы биле Красноярск край алгаш, тиилекчилер болган. 3-4 дугаарында — Алтай край биле Кемерово облазы. 5-6 дугаар черде — Тыва биле Новосибирск облазы.

Тываның адын камгалап чораан оолдарның аттары бо: Толя Баз-оол, Дима Чөреве, Айдыс Сержикей, Валик Дамчай (Шагаан-Арыг), Сержикей Артыш, Сылдыс Бурбүжүк, Алдын-Херел Бичик (Арыг-Үзүү), Айдыс Ооржак, Чингис Дарма.

Маргылдааның эң-не узун, бедик дурт-сынныг ойнакчызы — Валентин Покликаев (204 см). А эң-не кыска дурт-сынныг бистиң көдүрүкчүсү — Сылдыс Бурбүжүк (165 см). Эң эки ойнакчы — Сергей Укневичус (Чита). Тывадан Толя Баз-оолду чараш оюну дээш тренерлер мактаан.

Валентин ПАПИЙ-ООЛ. Шагаан-Арыг хоорай.

Ооң ады уттундурбас

Төөгүчү аркыбы

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң 60 чыл байырлалын демдегелеп тургаш, И.В.Сталинниң дугайында сагынмай баар болуусса, частырыг болур. Социалистг нийтиелдин төөгүзү, дайын чылдары, дайын соонда катап тургузушкун чылдары И.В.Сталинниң ады-биле тудуш холбашыг. Кандыг-даа кижиниң чер кырынга арттырып каан изи, ооң бодунуң амыдыралы-биле харылзаалыг болур.

Ылаңгыла чурт баштыңызы, улуг политиктерниң адынга хамаарышкан чүүлдерге кижиниң бурзуу оварымчалыг болур ужурулу. Мен төөгүчү эвес-даа болзумза, бо чүүлдү бижириде парлагга үнүп турган материалдарны, бодумга шыгжап чораан архивтерни ажыглаар ужуруга таварыштым.

1930 чылдарда болгулаан ханныг репрессияларга хамаарыштыр И.В.Сталинниң адынга болган шын-меге нүгүлдээшкенин хей-ле турган. Чамдык политиктерниң, төөгүчүлерниң ону чаңгыс талалап сайгарып турганын бодум хуумда чедимче чок политиктиг "чиңчерлээшкн" болган деп санаар мен. И.В.Сталин чүгле көсү күрүне ажылдакчызы болурунда аңгыда, социалистг нийтиелдин тургузуунга хамаарыштыр кайгамчык улуг ажылдарны бижээн. Ооң национал айтырынынга хамаарыштыр бижээн ажылдарын Ленин безин үнелеп чораан. Ажы-биле чугаалаарга, нация деп чүл деп айтырының тодаралдыгын Сталин берген.

Чээрбиги вектиң эң коргунчуг чылдарында Ада-чурттуң Улуг дайыны хамааржыр. Карак чажының качыгдалдыг чылдарын, бистиң чоңуусу жакан-даа улгас. Чамдык төөгүчүлер ол дайынның эгелээринге база баш удур орта чуртту белеткээринге хемчег албаан дээр сагыш-биле Сталинниң буруудадып турар. А херек кырында Европага дайынның айылы тургустунуп кээрге, 1938 чылдан эгелээш, шериг техниканын чогаадып кылыры-биле эң шылга-раңгай эртемденнерден тургустунган тускай комиссия ажылдап эгелээш болгаш чаа техника-биле совет шериг чепсегленип четтикпейн турган.

Бир эвес төөгүнүң шын арнын ажып көөр болуусса, ол ындыг эвес. Ф.Чуевтиң "Молотов-биле 140 чугаалажышкынар" деп номунда тодаргай-биле бижээн. Ол номда бижип турары-биле алырга, бир эвес 1939-40 чылдарда шеригниң кол күжүн чурттуң Европа талазында мөөнөп эгелээш болуусса, бир талазында, ол хире хей шеригни чегериптер чем курлавыры ССРЭ-ге турбаан, ийи талазында, ол үеде Германия хенертен халдаан болза, турумчуп чадап турган шеригни чайлыг тиилеп аптар.

1941 чылдың июнь 22-де Ада-чурттуң ийи дугаар Улуг дайыны эгелээш. Эртенгениң 6 шакта И.В.Сталин бодунуң чок кижилери, шериг баштыңчылары-биле ужурашкаш, 1941 чылдың июнь 22-де, 12 шакта Төп телеграфтан В.М.Молотовка чүве чугаалаар

кылдыр даалганы берген. Ооң чугаалаар чүүлүн Политбюро кежигүннери шупту номчуп, немелде, казылганы кириген. Кол редактор И.В.Сталин номчуп тургаш: "Бистиң херээвис шынныг. Дайзын чылча шалтырар, Тиелелге бисти болур" деп чалгынныг сөстери киригени таварылга эвес.

И.В.Сталин оожум чугаалаар-даа болза, орус дылды тергин эки билер турган, чүгле үр чугаалай бергенде, ийи-чаңгыс ударениге чазыптарын Молотов эскерип чораан. Ынчангаш "Правда" солунуң 1912 чылда үнген бир дугаар үндүрүлгениң редактору Сталин болганы таварылга эвес. Ынчан ол солуну үндүрүп турган ажылдакчылар сактышкынынга Сталинниң ханы биллигин, улуг угааннын эскерип, езулуг Кавказтың Ленини-дир" деп үнелеп турганнар.

Чүге бир дугаарында Сталин эвес, Молотов чугаалаар апарганы деп айтырыг тургустунуп кээр чадавас. Сталин ол үеде Молотовка шынын чугаалаан, дайынның эгелээш чонга дыңнадыр. Дайын канчаар эгелээш, чүпү кылырыл, чуртка кандыг байдал тургузарыл бо бүгүнү өөренип, сайгарып көргөш, совет чонга кыйгырыг үндүрерин Сталин бодунга хүлээнип алган. 1941 чылдың июль 3-те бүгү совет чонга И.В.Сталинниң кыйгырыгы төөгүлүг документ болуп артка. В.М.Молотовтуң сактышкыны-биле алырга И.В.Сталин бодунуң чугаалаар чүүлүн азы илеткелин кымга-даа бижитпейн чораан. Ол Ленинниң принциптерин, ону кижиниң бурзуу удуртулга болдуруп ажылдап чораан. Совет Эвилелиниң дөрт дакпыр Маадыры, алдарлыг полководчу Г.К. Жуков Ада-чурттуң Улуг дайынының Тиелелгенинге кол черни Сталинниң бүгү совет чонга кыйгырыгы ээлээн деп сактышкынарнынга бижээн.

Ол үеиң совет полководчуларында Сталин бодунуң хуузунда Жуковту хүндүлээр болгаш бүзүрээр чораан. Ынчангаш ону фронтунуң эң бергедей берген черлеринге октап турган. 1941 чылдың октябрь, ноябрь айларда Москва чоогунга кадыгдошкун тулчушкуннар чоруп турган. Немецтер Москваже чоокшулап орган, ылаңгы барыын фронт — Волоколамск оруунга байдал дыка бергедей келген. Фронт командылакчызы Г. К. Жуков камгаланырынга немештир шериг дилээр, И. В. Сталин бербээн. Ол хиреде ооң холунга чаа чепсек-биле хандырткан 5 армия турган. "Сталин чазып тур" деп чингине штабтың ажылдакчылары чугаалажып турган. Бир хүн Жуков телефоннааш, Сталинге: "Командылап пунктузун Белорус вокзалында көжүрүп ап көрейин" деп дилээн.

Бир эвес бээр көжүп чедип кээр болзуңза, сээң орнуңа мен баар мен диген. Төөгү материалдарында алырга, ол үеиң шериг командылакчыларында Сталин-биле сөс кажып, бодунуң бодалын чугаалай бээр чаңгыс кижини Жуков чораан дээр. Декабрыда

И.В. Сталин шеригни берген, каяа-даа тиелеттербейн чораан фашистер Москва чанынга ынчаар чылча шалтырар. Улуг Тиелелгениң эгези оон эгелээш. Бистиң чурттуң төөгүчүлери Ада-чурттуң Улуг дайынының тиелелгези оон эгелээш деп үнелелди берген. Делегей төөгүчүлери Сталинград тулчушкунунуң тиелелгези деп үнелелди берип турар.

Г.К.Жуков бодунуң: "Сактышкынар болгаш бодалдар" деп номунда И. В. Сталинни шериг талазы-биле эге билиг чок хирезинде, тактиканы эки билер, дайын чорудулгазының нарын планын тургускаш, чингине штабка сайгарып турда, ол мээң бодап турарым-биле дээш, кызыл карандаш-биле картага шыйып караа, ону шын болур" деп бижээни таварылга эвес. Ол дугайында күрүне ажылдакчызы Молотов, шериг командылакчылары Рокосовский, Баграмян, Василевский, конструктор Яковлев болгаш өскелер-даа бадыткап бижээш.

Сталин чеже-даа чон аразында болгаш делегей деңгелдиг асурагыл чорза-даа, ол шаңалдарга хөнү чок чораан. Ону дараазында фактылар бадыткап турар. Баштай Сталинге генералиссимус эргени бээр дээр, ол боду ойталаан. Ийи дугаарында чөпшээржипкенинге ол дыка хомудаан. Каганович, Берия болгаш шериг командылакчылары албадапкан деп, Молотов сактышкынында бижип турар. И.В.Сталинниң ойталап турган чылдагааны, генералиссимус — ол дээр шериг талазы-биле дээди дужаал. Суворов дээр күрүне ажылдакчызы эвес, шериг кижини, орта ол эрге-дужаал тааржыр. Сталин — политик, күрүне ажылдакчызы, ынчангаш орта таарзынмайн турганы чөптүг. Дайын доозулган соонда, Сталинге Совет Эвилелиниң Маадыры атты ты-выскан. Ол шаңалды алырында ол база ойталаан.

— Маадыр атты кижиниң бодунуң эрес-дидими-биле кылган чоруунга тыпсыр болгай, мен ындыг эрес-дидим чорук кылбаан мен дээш албаан. Ооң портретинге ол сылдысты чурукчулар чоруп каан. Дириг чорааш, ол ону бодунга кадаваан-даа. Кажан Сталин өлүп каарга, Совет Эвилелиниң Маадырының Алдын сылдызын чазактың шаңалдар килдизинде эскелгеш, хөөржүдүлгө үезинде сыртыкка эккеп кадап каан турган. И.В. Сталинниң бо хире бөдүүн чоруу өске чингине секретарьларга өөредиг болбааны хомуданчыг.

Дайын бетинде чуртту башкарып тургаш Сталин частырылганы кылганы Молотов бодунуң сактышкынарнынга демдегелээш, дайын үезинде чуртту бедик деңгелге башкарып, тыл биле фронтуну чаңгыс шугумга туруп алгаш турганын айыткан. Дайын соонда катап тургузушкунуң чылдарында хей чүүлдерни чуртка, чонунга кылган. Дайын төнгөн соонда, ийи чыл болганда, 1947 чылдың декабрь 15-те, чуртка аш-чемни карточка системазы-

биле үлээр чорукту дүжүрген. Ол хиреде делегейниң эң бай күрүнелерниң бирээзи Англияга карточка системазы хевээр турган. 1947-54 чылдарда чуртка бараан өртөөш 7 катап чийгеткеш, рубльдиң үезин быжыгалаан. 1948 чылда ССРЭ-ге чоруткан акша реформагы бүгү социалистг нийтиелдин төөгүзүндө, эң-не шын экономиктиг көрүш-биле кылдынган реформа деп саң-хөө ажылдакчылары ам-даа үнелеп чоруур.

Россия демократтыг орукче кирип, чуртувуста политиктиг чаартылгалап болуп турар-даа болза, Сталинниң ады Россияның төөгүзүнге уттундурбас политиктерниң бирээзи болуп артар. 1997 чылда Санкт-Петербург хоорайга Россияның төөгү талазы-биле эртемденнери чыгып, эртем-практиктиг конференция эрттирген. Түннелинде социологтар Россияның бурунгаар хөгжүлдээш чөптөгү үлүг-хуузу кириген хааннар болгаш политиктиг удурткучуларны дугайында айтырыгыг анкетаны тарадып, эртемденнерниң сеткил-сагыжын тодараткан. Бир дугаар черге Петр I хаан болган, ийи дугаар черге Сталин келген.

Сталин бодунуң үезинде делегейде тергин дээр политиктерниң санынга кирип турган. Делегейниң эң бай капиталистг күрүнелериниң баштыңчылары, ол үеиң чок дээр улуг политиктери Рузвельти болгаш Черчилльди фашистг Германияга удур дайылдажырынче албадапканы дыка-ла хөй чугаалап турар. Ол чүгө бодунуң армиязын удуртуп билер эвес, даштыкы чурттарның баштыңчыларын база угаадып билер турганы ол-дур.

1959 чылдың декабрь 21-де Англияның премьер-министри Черчилль депутаттар палатазынга Сталинниң төрүттүнгөн хүнүндөн бээр 80 харлаанынга таварыштыр чугаазынга мынчаар демдегелээш: — Кончуг берге үеде Россияны шылгаараңгай угааныг, чайгылыш чок полководчу Сталинниң удуртуп турганы Россияга улуг аас-кежик болган. Ооң бүгү амыдыралы каржы болгаш дүрген өскерлип турар ол үе-биле холбашкан-даа болза, чер кырында эң шыырак политик болуп төөгүге артка. Ол бодунуң дайзыннар-биле бодунуң дайзыннар унуткаан кижилерниң бирээзи. Сталин шылгаараңгай угааныг кижилерниң бирээзи чораан, орта деңгелде бир кижини ол үеде делегейге турбаан. Ылаң андазыныг Россияны атомнуг чепсектиг кылдыр артырып каан.

Сталинниң бир дугаар дайзыны деп санадып чораан Черчилль безин ындыг түңнелди үндүргени делегейниң чамдык политиктерин безин кайгаткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының тиелээштен бээр 60 чыл оюн байырлап эрттирип тургаш, И. В. Сталинниң адын оюп эртпес ужурул бис. Ол дээр төөгү-дур, ону кым-даа солуп шыдавас, төөгүнү чон тургузар болгай.

Сергей ХЕРТЕК.

Көдээниң кижилери СУГГАТЧЫНЫҢ ХҮҮРЭЭН САЛБААН

"Улаан-Быраа" МУБ Чөөн-Хемчик кожуунуң Ийме суму-зунда турар.

Бежен чылдарда совет үеде, Ленин аттыг колхоз маңаа тургустунуп, хей тараа дүжүдү ап, республикага алдаржып турган. Сөөлүндө ону Карл Маркс аттыг совхоз кылдыр эде тургускаан. 1975 чылда суур үстүңге Көк-Терек ховузунга кайгамчык суггарылга системазы тургустунган. Совхоз шагда дүжүп-даа калган болза, ук система ам-даа ажылдап, Иймениң чонунга тараа тарып алырынга улуг буянын көргүзүп турар. Аңаа гидротехник болуп ажылдап чораан хоочун суггатчы Билчиер-оол Хунапаевич Ондарга чоокта чаа Кызыл хоорайга Тиелелгениң 60 чыл болган байырлалының бүдүүзүндө ужуражы бердим. Ол ам-даа тараа тарып аныктарга арга-дуржулганын беришкан болду. Көк-Терек ховузунда ам Данылаар Монгуш-оол, Айдын Чадаңма, Алик Ондар тус-тус бригадалар тургузуп ап, тараа тарырынга мергежип турарын ол улуг чоргаарал-биле дыңнатты. Тогдук ояттар, суггарылга чок куу ховуга тараа тарывас болгай. Ынчангаш тараа тарыыр черни шилир, суг чеде бээр черлерни шинчилеп тывар.

Хоочун суггатчының деткимче-биле иймежилер эрткен 2004 чылда Көк-Теректиң суггарылга системалыг ховуларынга 500 га черге кызыл-тасты, 30 га черге арбайны, 6 га черге чинге-тарааны, 20 га черге суланы тарып алган. Күзүн оон бир га черден ортумаа-биле 10-11 центнер дүжүттү алган. Хоочун суггатчы Билчиер-оол Хунапаевич ону чүгээр дүжүт деп санады. Ынчалза-даа 50 чылдар үезинде ынчангы өгбелер ол-ла Көк-Терек, Сесеге ховуларынга тараа тарааш, бир гадан-на 45-50 центнер дүжүттү ап турганы кайгамчык. Ынчан амгы ышкаш Көк-Терек ховузунга суггарылга системазы-даа турбаан. Ол хирезинде ынчангы өгбелер кайгамчык дүжүттү ап турганы оларның чер ажылынга мергежилниң бедин, күш-ажылыгы шынары бедик турганын херечилеп турар.

2005 чылда "Улаан-Быраа" МУБ 800 га черге кызыл-тасты, 100 га черге суланы, 30 га черге арбайны, 6 га черге чинге-тарааны тарырып планнаан. Ол бүгү шөлду хоочун суггатчы Б.Х.Ондар хөөлбектедип суггарган. Ча — кышты чегереп болгай. Ынчангаш Иймениң тараажылары чаңгыс хүн-даа чидирбейн, шыңгыс ажылдап турарлар. Билчиер-оол Хунапаевич угундан тараачын кижини огул болгаш, суггарылга системазында үрелген бугаларны шагда-ла септеп алган. Суггарылга-даа, тарылга-даа Көк-Терек ховузунда кидин түлүк.

Тываның Россияга каттышканындан бээр 60 чыл ою болганын демдегелеп турда, Чөөн-Хемчик кожуундан "Улаан-Быраа" МУБ чылдан чылче эки дүжүт ап келген дээш, тараа чажар "СВП" деп сеялка-биле шаңнаар деп бүгү Тывага чаңгыландыр чарлаан. Ол шаңнал ам-даа чедер черинде четпээн. Хоочун суггатчы Билчиер-оол Хунапаевич ону ам-даа сураглап чоруур.

Көдээ ажыл-агыйны сайзырадырынга кириген улуг улуг-хуузу дээш хоочун суггатчы Б.Х.Ондар ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактын Хүндүлел бижин-биле база шаңаткан. Ол чүгө эки тараажы эвес, үлегерлиг өгбүлениң ээзи. Бо чазын хоочун суггатчы Билчиер-оол Хунапаевичниң суг идиин баштай кедип, чер суггарып эгелээштен бээр үжүн чыл чедип турар. Ол ам-даа аныяк, чер суггарар хүрээндек салбас. Ынчангаш ооң ажылынга улуг-улуг чедип-киннерни, амыдыралынга аас-кежикти күзеп каалыңар.

Алдын-оол ОНДАР,
хоочун башкы.

Эм-оьттар-биле эмнениили

Шаг-шаандан бээр моол, төвүт чуртунга эртем-сургуул дооскан лама-башкылары эм-оьттарны янзы-бүрү аарыгларны эмнээринге ажыглап чорааннар. Амгы үеде, хүн келген тутум, эм өртээ улгадып олурар болгай. Ынчангаш эм-оьттарны шын танып, билип, ооң-биле эмненир болза, дыка ажыктыг.

Төрөөн Тывавыста эм оьттардан хей чүве чок. Оларны эки билбизивис-биле, херекке албайн чоруур-дур бис. Ногаа аймаандан кылган чемнерни чиггеш, чүгле тодуп алырындан аңгыда, кадыкшылыгыска ооң кайы хире ажыктыг салдар чедирип турарын чедир билбес болдур бис ийин. Шыны-биле чугаалаарга, үргүлү чемге ажыглап турарывыс ногаа, кат-чимис, оьт-сиген аймаа кадыкшылга кончуг дузалыг. Аржаан сугларывыс безин биске чем болуп, аарырывыска эм болуп,

назынывыс узадып турар болгай. Хей-хөй чылдар дургузунда эм-оьттарны өөренип, шинчилеп келгениң түңнелинде, оларның кадыкшылга ажык-дузазынын, канчаар чыып, белеткеп эмненириниң дугайында ажыктыг сүмелерни бижээн номнар үнүлээн.

Ындыг-даа болза, эм-оьттарны шын ажыглаарының талазы-биле сүмени чүгле лама-башкылар болгаш тускай эртемниг аптека ажылдакчылары берип болур. Базаарда эм-оьттар садып олурар тускай эртеми чок кижилерден аргалыг болза эм-оьттар садып албаар. Олар чүгле акша ажылдап алырын бодап олурар кижилер-дир. Ындыг кижилерниң белеткээн оьттары шынар чок, чамдыктары ол эм-оьттарны кандыг аарыгларга удур ажыкшыларын тайылырлап бээр хамаанчок, адын безин орта билбес болгулаар.

Эм-оьттарны белеткеп алыр үелерлиг болур. Оларны шын эвес үеде белеткээш, шын эвес ажыглаар болза, эм болбас, а харын-даа хорананып болур. Чижек кылдыр ыт-кадын ап көрээлинер. Ооң чимизи атеросклерозту база сооктан дегдирер аарыгы баш удур болдурбас, ижин-шөйүндүлериң ажылын экижидер, ханда холестериниң хемчээлин эвээжидер шынарлыг. Ында С болгаш Р витаминер хей, олар капиллярларның (эң чинге дамырларның) үрелинчел чоруун эвээжидер. К витамин ханның дестелирин баш удур болдурбас. Ыт-кадының үрезиннеринден, хээндектей ууштап каан чимизинден кылган ханды кижиниң организминге эки салдарны чедирер. Ону ийи неделя дургузунда доктаамал ижер болза, кижиниң туруп-могаар чоруу эвээжээр, халдавырлыг аарыгларга удур демесежир аргазын, нийти ажыл-

чорудулгазын экижидер. Ыт-кадының бүрүлери база эм шынарлыг. Оларны балыгы экирти эмнээринге, эът-кеш кижирин оожуктууларынга, чүректин аритмия аарыгынга, нерв шагзырап турупканда ажыглаар. Ыт-кады-биле баары аарыг улусту эмнээр, холосас деп эми кылырынга ажыглаар. Ооң хандызы аш-чемни эки шингээдиринге, чем чир хөөн кириринге, берге аарыгдан араан азы аар күш-ажыл кылган соонда турупкан мага-ботту катап тургузуп, күш кирип алырынга ажыглаар.

Ыт-кадының үрезиннеринден каротин-биле байлак үстү алыр болгаш ол өрттенген черни экирти эмнээринге дузаалар. Тибет эмчилер ыт-кадын өкпе, нерв, атеросклероз аарыгларын эмнээринге ажыглап келгенер.

Ояа АМАЙ-ООЛ.

Кур-Чер суур.

училищелер аразына конкурстарга киришкеш, чылдың-на бирги черни ап турган. Чүгле бир катап ийги черни алган. Бай-Тайга — усшеверлер чурту деп чүвени ол безин бадыткап турар. Баштай ук өөредилге чериниң делгелгезиндан чонар-даштан сиилбээн аңмең, мал-маган дүрзүлери делгээн шил делгег черлеринге келдивис. Шынап-ла, шил өттүр улу, сыын, хам киж, самнап турар аныяк кыс дээш, дүрзүлери чазап, сиилбип кылганы тергин онза болган. Ында Бай-Тайганың №13 про-

Даш чонар мастер О. С. Дүктүгбей өөреникчизи Рафик Бичелдей-биле кады.

Июнь 1-де — Бүгү-делегейниң Уруглар камгалалының хүнүнде, Кызыл хоорайга уругларның уран чазанылга, ус тывыш делгелгези болган. Бодум хуумда Бай-Тайганың 13 профессионал училищезиниң делгээн ус-тывыш, чазаан, даараан, чонар-даштан кылган эт-херекселдерин сонуургадым.

Профессионал училищениң өөредилге эргелекчизи Марита Кууларовна Торуштуң чугаазы-биле алырга, бо ортумак өөредилге чери моң мурнунда 6 удаа мындыг профессионал

фессионал училищезиниң Кызыл-Дагда салбырының даш чонар мастери Оюн-оол Сендажыевич Дүктүгбей өөреникчизи Рафик Бичелдей-биле кады кылган ажилдарын чыылганнарга көргүзүп турлар.

Ус-шевер дааранылга башкылары Саида Ивановна Хертек, Галина Хертековна Мартай-оол оларның өөреникчилериниң даарааны тыва национал идик-хеп: тоннар, кандаазыннар, эр, кыс хөйлөңнер, шай, дус, буян-кежик хаптары, янзы-бүрү чинчилер-биле каастап даараан сыртыктар, барбалар, янзы-бүрү чайынналып

турар чинчилер-биле каастаан чавагалар дээн ышкаш тыва каасталга херекселдериниң чаражын кандыг дээр. “Бо дээрге өөреникчилерниң даараан эң эки хептерин эккеп делгээнниси бо” — деп, Саида Ивановна чугулалап чугаалады.

Оон дараазында ыяш-биле янзы-бүрү савалар болгаш өске-даа чүүлдер чазаар мастер башкы Шораан Сарыг-оолович Чымбаның турар черинге келдивис. Ында ыяштан чазап, угулзалап каастаан доора-хумуннар, хумуннар, тоскарактар, деспилер, урудан чазаан ыяш хымыштар, хөлшыдыраа, национал аян-биле чазап кылган бичежек харжакчыгаштар дээш, чок-ла чүве чок. Республикада алдарлыг мастер Киров Түлүшович Хунан база ында улу хевирлиг кылдыр угулзалап каастап чазаан тоскарактарын делгеп алган олур. Оң чазап каан эдилелдери черле тергин деп көрдүм.

Бот-дугайты доора-хумун деп чүвени бир дугаар көрүп турар киж болдум. Каастап-силбээн хээлери дыка чараш, ийи кыдыындан тос-биле хараган шоптулар-биле дүптээн, ортузунда аастыг, оозун аът, эзир баштары хевирлиг кылдыр чазаан пробка-биле дуглаан. Ол эдилелди чаазы-биле чогаадып кылган чоор бе дээрзин Шораан Сарыг-ооловичтен айтырдым: “Чок, бо доора-хумун деп сава эрги Тыва үезинде-ле бар турган. Ынчан ону хөлчок улуг бичежек доскаар хире хемчээлдиг кылып турган. Айтка арта каап алыр суг кылдыр, элтей чазап кылып турган. Узун орукче көжерде суг хымызын азы хоюткан хойтпаан, тараан аңаа кудуп, атка арта каап

Ус-шевер дааранылга башкылары С.И.Хертек биле Г.Х.Мартай-оол.

Мастер Ш. С. Чымба өөреникчилерниң чазааны доора-хумунну чыылганнарга көргүзүп тур.

алыр” — деп, ол тайылбырлады. Киж билбес тыва эдилел-дер дыка хөй-дүр ийин. Шуут уттундуруп калганнар та чеже чүве. Бо удаада Бай-Тайганың № 13 профессионал училищези база-ла ийги черни алган. Бирги черни Ак-Довурак хоорайның ПТУ-зу алган. Ук профессионал училищениң Бай-Тайга кожунунуң девискээринде Кызыл-Даг суур-да салбырының чонар-даштан кылган ажилдары эң тергин болган. Ынчал кээрге, тиилелге база-ла бай-тайгажыларны-ла

ышкаш-тыр. Чиңгине тыва, национал эдилелдер дээрге чоннун, өгбелеривистиң сагыш-сеткилиниң, дыттан сыстып келир чук дег, сүүзүнү, национал уран чүүлү-дүр. Бай-Тайганың профессионал училищезиниң сургуулдарының кылып делгээни тыва эдилелдерден бурунгу аялгалар куттулуп турган ышкаш болду.

Борис ОНДАР.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Шылгалдалар

ТЕРГИН ӨӨРЕНИКЧИ

“Киж болуру — чажындан, аът болуру — кулундан” деп тыва үлегер чугааның уткузы ханы. Шынап-ла, кижиниң кандыг болуру чажындан-на көстү бээр.

Кызылдың №9 школа-гимназиязының башкылары школаны бо чылын алдын медаль-биле доозар кордакчыларның бирээзи Айрат Тондувай дээрзин чоргаарал-биле ададылар. Айрат-биле таныштывыс. Келир үеде оолдун күзели — судья болуру. Эки өөредилгелиг оолдун келир үеде эрге-хоойлуну ыяк сагыыр, шынчы судья болуру чугаажок.

Борис ОНДАР.
ЧУРУКТА: Айрат Тондувай.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ЧАДАГ КИЖИЛЕРНИҢ БУРУУЗУ-БИЛЕ...

2005 чылдың эрткен 5 айында ОШАЧКИ-ниң ажилдакчылары янзы-бүрү коллективтерге — 234, республика солуннарынга — 67, радио-телевидение таварыштыр 15 тайылбыр ажилдарын кылып чоруткан. Бо үениң дургузунда “Караван-авто”, “Вихрь-антитеррор”, “Кайгал”, “Розыск”, “Автомобиль” деп операцияларга рейдиг үнүшкүннерниң түннелинде 105 эзирик чолаачыны, орук дүрүмүн хажыткан 675 чолаачыны туткан, 78 чолаачыны эзириктер сергедир черге чедирген.

Беш айның дургузунда 91 орук

айылы болган, оң иштинде 10 орук айылы машинаны эзирик башкарып чораан чолаачыларның хайы-биле болган, а 50,5 хуузу чадаг кижилерниң буруузу-биле болуп турары илерээн. Ниитизи-

ОШАЧКИ дыңнадып тур

биле алырга, республикага 20325 орук дүрүмүн хажытканнарны, оң иштинден 1089 эзирик чолаачыларны илереткеш, материалдарын судча дамчыткан. Бо саннар эрткен чылдың бо-ла үезинге бодаарга, 24,1 хуузу эвээжээн.

Орук шимчээшкенин хайгаарал турар үеде 1,2 тонна зът сөөртүп чораан 5 документ чок чолаачы, 7604,179 гр. наркотиктиг бүдүмел ап чораан 19 киж туттурган. 11 фактыга хоойлууга удур сөөртүп турган ок-чемзекти туткан. Бо үениң дургузунда 102 муң машина-балгат хыналданы эрткен, оң түннелинде 3918,2 литр спирт хавыртылган.

Орук шимчээшкениниң айылы чок чоруун суртаалдаар болгаш ажылын анализтээр килдис.

Бойдус кежи

ЧУРУМНУГ ЧЫЫР

Часкы үеде бойдустануң белээ бооп, бистиң столдары-выска хамыкты мурнай көстүп кээр үнүш — черемша-ла болгай. Оң составында кижиниң кадыына эргежок чугула витаминер-ле эңдерик.

Тыва Республиканың Ыяш ажил-агы агентиелери черемшаны июнь 1-ден эгелеп чыып болур деп санап турар. Ону хуу херээнге чыыр сорулгалыг хамаатылар 10 кг хирени чыып алырын айтып каан билетти халаска аргаарыг ажил-агыларындан алыр. “Амы-хууда херээнге чыып алыры арга-арыг продукцияларын сатпас болгаш өске кижээ садары-биле дамчытпас” — деп

РФ-тиң арга-арыг хоойлуунуң 107-ги чүүлүнде айтып турар.

2005 чылда арга-арыг ол кижиниң (черемшаның) 1 килограммда өртээн 50 көпек деп доктааткан. Арга-арыг ажилдакчылары иштики херектер органнарының ажилдакчылары-биле кады садыг четкилеринге доктаамал рейдирни чорударын планнап турар. Бир эвес черемшаны үстүнде айыттылган документилер чокка садып турар хамаатылар илереттинзе, оларга хоойлу езугаар харысалгаларны хүлээдир апаар.

Т.БОНДАРЕНКО,
ТР-ниң Арга-арыг агентилелиниң башкарыкчы специализи.

АФГАНЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Афган дайынының киржикчилерин июнь 10-да 10.00 шакта парк аксында эки турачыларга тураскаал чанынга чыгырын дыңнаттывыс.

Афганчылар фондузу.

“ШЫН” СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Эрзин кожунга болган озал-ондакка таварышкеш, амы-тынындан чарылган думаларывысты сөөлгү орукчу үдежи, бистиң ажил-шүжүүвүстү үлежи, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржакка, Эрзин кожунунуң төлээлекчилер хуралына, кожун-суму чагыргаларына, орук ажил-агыныын, эмнелгенин, иштики херектер килдизиниң коллективтеринге, Эрзин, Нарын сумуларының уруглар садтарының, школаларының башкыларына, думаларывыстың эш-өөрүнге, дөргүл-төрелдеривиске, кудаларывыска четтиргенивисти илередип, мөгөйдивис.

Төрелдеринден.

ШЫН

e-mail: shyn@tuvu.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур килдистер — 1-17-09. Солун келбей барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9626. Чагыг 60

АГАР САНЬВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810800000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкээ. Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетиниң-Кравченко, 1). Солунда парлаттылган материалдарың авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барыш болур. Айытылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.